

Mu'tezile ve Mâtürîdiyye'nin İman ve Küfür Görüşleri Bağlamında Büyük Günah İşleyenlerin Durumu

The Status of Grave Sinners in the Context of Mu'tazila and Mâturîdiyya's Views
on Faith and Disbelief

Yusuf ŞİMŞEK

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya/Türkiye
Ph.D. Student, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Sakarya/Türkiye
yusufsimsek23@gmail.com | orcid.org/0000-0002-9256-8634 | ror.org/04ttnw109

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
15 Ekim 2024	15 October 2024
Kabul Tarihi	Date Accepted
07 Nisan 2025	07 April 2025
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2025	30 June 2025

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yusuf Şimşek).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yusuf Şimşek).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Şimşek, Yusuf. “Mu'tezile ve Mâtürîdiyye'nin İman ve Küfür Görüşleri Bağlamında Büyük Günah İşleyenlerin Durumu”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 262-290. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1567875> ”

Öz

İslâm tarihinde Müslümanların ihtilaf ettikleri hususların başında iman-küfür tanımlamaları ve bu tanımlamalar bağlamında da ortaya koydukları büyük günah işleyen kişinin durumunun ne olacağı gelmektedir. Bu konuda ortaya konulan görüşler kendi içerisinde aşırılıkları barındırmış ve Müslümanların tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu aşırılıklar ilk olarak "Hâricîler" adı verilen grup tarafından meydana getirilmiş, onların bu görüşlerinin tam karşısında ise Mürcie farklı bir aşırılık ortaya koymuştur. Nitekim bu gruplardan ilki ameli imanın aslî rûknü sayıp büyük-küçük bütün günah sahiplerini tekfir ederek katledilmelerini gerekli görmüş, ikincisi ise bu düşünceye karşı olarak ameli imandan bütün yönleriyle ayırarak amelin önemine gereken vurguyu yapamamıştır. Bu noktada Hâricîler'in görüşünü daha itidalli bir hale getirip ortaya koyan mezhep Mu'tezile olmuşken, Mürcie'nin görüşünü daha makul hale getiren Mâtürîdiyye mezhebi olmuştur. İman-amel ve mürtekib-i kebîre meselesinde aşırılıktan uzak bu iki mezhebin görüşleri bu araştırmanın temel konusudur. Çalışmada Mu'tezile ve Mâtürîdiyye mezheplerinin iman ve küfür tanımlamalarına yer verilmekte ve bu tanımlamalarından hareketle mürtekib-i kebîrenin durumu izah edilmektedir. Bu araştırma aşırılıklardan -tekfir ve amelin önemini kaçırmak- uzak bu iki mezhebin konuyla ilgili görüşlerini mukayeseli bir şekilde ortaya koymaktadır. Çalışmanın ilk kısmında iman ve küfür kavramları genel olarak sözlük anlamları üzerinden incelenmektedir. İkinci kısmında Mu'tezile mezhebinin iman ve küfür tanımlamaları mezhebin öncülerinden kabul edilen Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50), Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (öl. 321/933) görüşleri, yine mezhebin en bilinen âlimlerinden Kâdî Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) eseri referans alınarak işlenmektedir. Üçüncü kısmında ise Mâtürîdî mezhebinin iman ve küfür tanımlaması doğrudan mezhebin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) ve mezhebin sistemleştiricisi kabul edilen Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin (öl. 508/1114) görüşleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Çalışmanın dördüncü ve beşinci bölümlerinde ise bu iki kelâm mezhebinin iman tanımlarından hareketle büyük günah işleyenlerin hükümleri belirlenmiş, burada kişinin hangi durumlarda iman dairesi dışına çıkacağı açıklanmıştır. Büyük günah işleyen kimse için kullanılan kavramların hem Mu'tezile hem de Mâtürîdiyye mezhebindeki karşılıkları tespit edilmiş ve bunların hangi anlamda kullanıldıkları beyan edilmiştir. Yine kelâm ilminde önemli yeri olan bu iki mezhebin konuyla ilgili görüşlerini dayandırdıkları naklî ve aklî deliller çalışmanın ilgili kısımlarında genel hatlarıyla ortaya konulmuştur. Çalışmanın sonuç kısmında ise Mu'tezile ve Mâtürîdiyye mezheplerinin iman ve küfür tanımları, ameli imana dahil edip etmemeleri ve iman-amel ilişkisini hangi yönden ele aldıkları belirgin hale getirilerek iki mezhep için amelin değeri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Mâtürîdiyye, İman, Küfür, Mürtekib-i kebîre.

Abstract

In the history of Islam, one of the primary issues on which Muslims have disagreed is the definition of faith and disbelief and the status of the person who commits major sins in the context of these definitions. The views put forward on this issue have harboured extremes within themselves and left deep traces in the history of Muslims. These extremes were first brought about by the group called 'Khârijites', and in the face of their views, Murji'ah put forward a different form of extremism. As a matter of fact, the first of these groups considered the deed as the essential pillar of faith and declared all sinners as disbelievers, major or minor, while the second group undervalued the role of deeds as a reaction. At this point, it was the Mu'tazila that offered a moderated version of the view of the Kharijites, while it was the Mâtürîdiyya that moderated the view of the Murji'ah. The views of these two sects, which are far from extremism on the issue of faith and deeds and the grave sinner (*murtakib al-kabîra*), are the main subject of this study. In this study, the definitions of faith and disbelief of the Mu'tazila and Mâtürîdiyya are given, and the status of the grave sinner is explained based on these definitions. This research presents the views of these two schools of thought, which are far from extremes based on takfir and devaluing deeds in a comparative manner. In the first part of the study, the concepts of faith and disbelief are generally analysed through their lexical definitions. In the second part, the definitions of faith and disbelief of the Mu'tazila are studied with reference to the views of Abû al-Hudhayl al-Allâf (d. 235/849-50), Abû 'Ali al-Jubbâî (d. 303/916) and Abû Hâşim al-Jubbâî (d. 321/933), who are considered to be the pioneers of the sect, and the work of Kâdî 'Abd al-Jabbâr (d. 415/1025), one of the most well-known scholars of the sect. In the third part, the definition of faith and disbelief of the Mâtürîdî sect is discussed within the framework of the views of Abû Mansûr al-Mâtürîdî (d. 333/944), the founder of the school, and Abû Mu'în al-Nâşafî (d. 508/1114), the systematiser of the school. In the fourth and fifth chapters of the study,

the judgements regarding those who commit major sins are determined based on the definitions of faith of these two kalam schools and the conditions under which a person falls outside the circle of faith are explained. The concepts used for the person who commits major sins are determined in both Mu'tazila and Mâturidiyya, and the equivalents of these concepts are specified. Again, the rational and narrative evidence on which these two theological schools, which hold an important place in the *‘ilm al-kalâm*, base their views on the subject is presented in general terms in the relevant parts of the study. In the final part of the study, the definitions of faith and disbelief of the Mu'tazila and Mâturidiyya, their inclusion or exclusion of deeds in faith, and the way in which they deal with the relationship between faith and deeds are clarified, and the value of deeds for the two schools of thought is determined.

Keywords: Mu'tazila, Mâturidiyya, Faith, Disbelief, Grave sinner (*Murtakib al-kabira*).

Giriş

İslâm âlimleri tarih boyunca Yüce Allah'ın vahyi ile ortaya konulan inanç esaslarını açıklamaya ve ispatlamaya çalışmışlardır. İnanç esaslarını beyan ederken de bunların nasıl yerine getirileceğini tespit etmeye gayret etmişlerdir. Bu noktada İslâm âlimlerinin naslarla sınırları belirlenmiş olan inanç kaidelerini izah etme yöntemlerinde birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum aynı zamanda iman ve küfür konusunda da görüş ayrılıkları bulunduğunu göstermektedir. Zira İslâm âlimleri; imanın tanımı, imanın rükünlerinin neler olduğu ve imanın bulunmama hali olan küfrün hangi durumlarda ortaya çıkacağı konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Yine imanın amel ile ilişkisine İslâm âlimleri tarafından farklı yanıtlar verilmesi ve mürtekib-i kebîrenin (büyük günah işleyen kimse) iman kapsamından çıkıp çıkmaması konusunda farklı görüşlerin ortaya konulması da iman ve küfür meselesindeki ihtilafların sebepleri arasında yer almaktadır.

İman tanımlaması, onun amel ile ilişkilendirilmesi ve büyük günah işleyenlerin tekfir edilip edilmemesi meselelerine dair farklı görüşlerin bulunmasında İslâm tarihinde Cemel Vakası (36/656), Sıffin Savaşı (37/657) ve tahkim hadisesi (37/657) gibi yaşanmış olayların büyük etkisi vardır. Özellikle bu konunun İslâm tarihinde ilk defa Hâricîler ile gündeme gelmesi, bu meselenin tartışılmasında ve çıkış noktasında yer alan etkenin siyasî olduğunu göstermektedir. Ancak siyasî ve pratik olarak meydana gelen bu konu zamanla itikadî ve teorik boyutlarıyla ele alınmış, çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır.¹

Bu çalışmada iman ve küfre dair görüşlerinden hareketle büyük günah işleyenlerin durumu, iki önemli kelâm mezhebi olan Mu'tezile ve Mâtürîdiyye mezheplerinin yaklaşımları çerçevesinde ele alınmaktadır. Çalışmada inanç konularına dair aklî açıklamalar getiren bu iki mezhebin iman ve küfür konusuyla alakalı görüşleri ortaya konulacak, büyük günah işleyenlere dair yaklaşımları ele alınacak ve aralarındaki farklar tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu tespit gerçekleştirilirken mezhebin kurucuları ve öne çıkan âlimleri referans alınacaktır. Eserleri günümüze ulaşamayan âlimlerin görüşlerine de başta takipçileri olmak üzere onlardan doğrudan aktarım yapan eserlerden istifade edilecektir.

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Tekfir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/351.

1. Konunun Temel Kavramları

Konuyla doğrudan ilgili olmaları sebebiyle iman, küfür, amel, fık, fücûr ve kebîre kavramlarının açıklamasına yer verilecektir.

İman, sözlük anlamı “güven içinde bulunmak” olan “emn” kelimesinden türetilmiş bir kavramdır. Emn kelimesinin asıl manası ise, insan nefsinin mutmain olması sonucunda o kişide korkunun ortadan kalkmasıdır. İman bu kök anlamdan hareketle, güven içinde yaşamak, kalbin sekîneti ve onaylamak yani tasdik etmek anlamlarına gelmektedir.² İmanın özel anlamı doğrudan tasdiktir. Zira Kur’ân-ı Kerîm’de bulunan “sen bize inanacak değilsin” ayeti³ doğrudan tasdike işaret etmektedir.⁴ İmanın İslâmî bir terim olarak tanımı ise genel itibariyle şu şekildedir: “Allah Teâlâ’dan aldığı vahiy ve bu vahyin esasları hususunda peygamberi gönülden doğrulamak yani tasdik edip inanmaktır. Bu tasdik sahibi kişilere de mümin adı verilir.”⁵

İmanın genel tanımlaması bu şekilde olmakla beraber, bu hususta İslâm âlimleri arasında bir ittifak bulunmamaktadır. Zira kimi âlimler imanı yalnızca kalbin tasdiki olarak tanımlamakta, kimisi dilin ikrarından ibaret görmekte, kimisi marifet olarak tanımlamakta, kimisi kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak tarif etmekte, kimisi de tasdik ve ikrarla beraber amelleri de dahil etmektedir.

İmanı kalbin tasdiki olarak tanımlayan âlimlerin başında Ehl-i sünnet kelâmının kurucu iki âlimi kabul edilen Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944) ve Ebü’l-Hasan el-Eş’arî (öl. 324/935-36) ile bu iki âlimin takipçileri yer almaktadır. İmam Mâtürîdî ile takipçilerinin görüşlerine ve ortaya koydukları delillere çalışmanın ilgili bölümünde detaylıca yer verilecektir. İmam Eş’arî ve takipçilerinin konuya dair görüşleri ise genel itibariyle imanının tasdikten ibaret olduğu yönündedir. Zira İmam Eş’arî, dilcilerin de ittifakları üzere imanın tasdikten ibaret olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ehl-i kıbleden bir kimse işlediği günah sebebiyle tekfir edilemez. Büyük günah işleyen bir kimse sadece işlediği günahı haram görmeyerek işlerse kâfir olabilir, bunun dışında Hârîcîler’in kabul ettiği gibi mürtekeb-i kebîrenin tekfir edilmesi söz konusu değildir.⁶ Eş’arî kelâmcılarından Bâkîllânî (öl. 403/1013) de imanın Kur’ân’ın nüzûlünden veya Hz. Muhammed’in (sav) bi’setinden önce de salt tasdik anlamında kullanıldığına yönelik dilcilerin fikir birliği içerisinde olduklarını belirterek, İmam Eş’arî’nin konuyla ilgili görüşünü aynen devam ettirmektedir.⁷ Yine Eş’ariyye’nin önemli âlimlerinden İmâmü’l-Harameyn el-Cüveynî’ye (öl. 478/1085) göre de iman, tasdikten ibarettir. Zira tasdik, gerçek anlamda nefsin kelâmıdır. Nefsin

² Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu’cemu mekâyisi’l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü’l-Cil, 1389/1969), “emn”, 1/133.

³ Yûsuf 12/17.

⁴ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü’l-Ayn*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2003), “emn”, 1/90; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1398/1978), 9-10; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol/el-İktisad fi’l-i’tikâd*, nşr.-çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 185.

⁵ Râgıb el İsfahânî, *Müfredât Elfâzû’l-Kur’an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdi (Beyrut: Dârü’l-Kalem, 2009), “emn”, 90-91; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.

⁶ Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *el-Lüma’ fi’r-red ‘alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida’*, nşr. Hamude Garabe (Kahire: y.y., 1955), 123; a.mlf., *el-İbâne an usûli’d-diyâne*, thk. Beşir Muhammed Uyûn (Dımaşk: Mektebü’tü Dârü’l-Beyan, 1990), 48.

⁷ Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib b. el-Bâkîllânî, *Kitâbü’t-Temhîd*, nşr. Richard J. McCarthy (Beyrut: el-Mektebetü’ş-Şarkîyye, 1957), 346; Ebû Bekr b. Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, *Kitâbü’l-Hudûd fi’l-usûl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1999), 108.

kelâmından kasıt ise onun itikaddan ibaret olmasıdır.⁸ Müteahhirîn dönem Eş'arî âlimlerinden Seyyid Şerîf el-Cürcânî (öl. 816/1413) de imanının sözlük tanımının kalbin tasdiki olduğunu belirtmektedir. İmanın şer'î anlamını ise kalbin inanması ve dilin ikrar etmesi olarak tanımlamaktadır.⁹ Dolayısıyla Eş'arî mezhebinin geneline göre iman özü itibarıyla kalbin tasdikinden ibarettir.

İmanı yalnız başına dilin ikrarı olarak tarif eden mezhebin ise Kerrâmiyye olduğu aktarılmaktadır. Kurucusu Muhammed b. Kerrâm (öl. 255/869) olan ve iman nazariyeleri açısından Mürcie'nin alt grupları arasında ele alınan¹⁰ Kerrâmiyye mezhebine göre iman, yalnız başına dilin ikrarından ibaret olup, dilin ikrarı dışındakiler imanın aslından değildir. Dolayısıyla onlar açısından iman, kalbin tasdiki olmayıp, dilin tasdiki olarak öne çıkmaktadır.¹¹ Kerrâmiyye'nin Hz. Peygamber dönemindeki münafıkları hakiki mümin olarak kabul ettiği aktarılmaktadır.¹² Ancak Kerrâmiyye'ye göre münafıkların mümin sayılması dünyevi hükümler açısından dır. Bu mezhebe göre de münafıklar ahirette ebedi cehenneme müstahak olacaklardır.¹³ Zira Kerrâmiyye, bir kimsenin cennete girebilmesini hem zahîrî hem de batînî iman ile mümkün görmekte, münafıkların cehenneme gideceğine dair genel görüşün dışına çıkmamaktadır.¹⁴

İmanı salt marifet olarak tanımlayan mezhep ise kurucusu Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) olan Cehmiyye mezhebidir. Cehmiyye'nin kabulüne göre iman; Allah'ı, resulünü ve Allah'tan gelen her şeyi marifetten ibarettir. Bu mezhebe göre marifetin dışında kalan dilin ikrarı, kalbin teslimiyeti, Allah ve resulüne yönelik sevgi ve tazim, onların buyrukları dışına çıkmaktan korkmak ve organların ameli imana dahil değildir.¹⁵ İmanın tarifi meselesinde bilginin gerekliliğini kabul eden gruplardan bir tanesi de Râfizîler'dir. Zira İmam Eş'arî'nin aktardığı ve Râfizîler olarak isimlendirdiği Şîa'ya göre iman; Allah'ı, resulünü, imamı ve bunların katından gelen her şeyi ikrar etmektir. Ancak mümin olmak için ikrar yalnız başına yeterli olmayıp marifet de gereklidir. Onlara göre bir kimse ikrar edip bilirse hem mümin hem de müslimdir. İkrar ettiği halde bilgi sahibi değilse mümin olmamakta, yalnızca müslim olmaktadır.¹⁶

İmanı kalbin tasdikiyle beraber dilin ikrarı olarak tanımlayan âlimlerin başında ise Ebû Hanîfe (öl. 150/767) gelmektedir. Zira Ebû Hanîfe'nin dilin ikrarını imanın rükûnlarından biri olarak kabul ettiği, imkânı olmasına rağmen ömrü boyunca imanını ikrar etmeyen mümin olamayacağı

⁸ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa - Ali Abdülmün'im el-Hamîd (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950), 397.

⁹ Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), "iman", 40.

¹⁰ Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/294.

¹¹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 1/205; Ebü'l-Muîn Meymûn en-Neseî, *Tebîratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011), 2/1076.

¹² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/205; Neseî, *Tebîratü'l-edille*, 2/1077.

¹³ Kutlu, "Kerrâmiyye", 25/294-296.

¹⁴ Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, thk. Âmir el-Cezzâr - Enver el-Bâz (Riyad: Dârü'l-Vefa, 1426/2005), 7/93.

¹⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/197.

¹⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/119-120.

düşüncesine sahip olduğu aktarılmaktadır.¹⁷ Ebû Hanîfe'nin bu görüşü Mâtürîdiyye'nin konu ile ilgili görüşleri içerisinde ele alınarak ayrıca izah edilecektir.

İmanın tanımına kalbin tasdiki ve dilin ikrarının yanında amelleri dahil eden mezheplerin başında Hâricîler gelmektedir. Zira onlara göre iman, bir bütün olarak Allah ve resulünün buyruklarının tamamıdır. Hâricîler, bu emirleri fiilen yerine getirmeyen veya aksi davranış sergileyenleri doğrudan tekfir ederek onları ebedi cehennemlik saymış -Necedât fırkası hariç-¹⁸ ve böylesi kimselerin -İbâziyye fırkası hariç-¹⁹ katlini vacip görmüştür.²⁰ İmanın tanımına amelleri dahil eden bir diğer mezhep ise Mu'tezile'dir. Ancak onun görüşlerine bir sonraki bölümde ayrıntılarıyla yer verilecektir. Bununla beraber imanı tasdikten ibaret sayıp bu tasdik içerisinde söz, amel ve itikadı dahil eden âlimler de bulunmaktadır. Zira Kur'ân kavramlarını açıkladığı eserinde selef akidesine sahip olan dil âlimi İbn Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889), kulun Allah'a imanını; O'nu söz, amel ve akide ile tasdik etmesi şeklinde tanımlamaktadır.²¹ Selef ulemasının (Ehl-i hadis) iman tarifi de genel olarak imanın tasdik, ikrar ve amel olduğu yönüyledir. Ancak onların imanın tanımına ameli dahil etmekle beraber büyük günah işleyen bir kimseyi iman dairesi dışında tutmadıkları da bilinmektedir.²² Zira selef ulemasının önde gelen âlimlerinden Ahmed b. Hanbel'e (öl. 241/855) göre iman söz ve amelden ibaret olup artıp eksilebilir.²³ Yine bu bağlamda selef akidesinin sistemleştiricisi kabul edilen İbn Teymiyye (öl. 728/1328) de imanı söz ve amelden ibaret görmektedir. Ona göre buradaki sözden kasıt kalbin ve dilin sözü, amelden maksat da kalbin, dilin ve organların amelidir.²⁴ Fâsık bir kimse de ahirette cehennem azabından şefaate kendisinde iman bulunması sebebiyle kurtulabilecektir.²⁵

Dolayısıyla bazı İslâm âlimlerine göre iman, Yüce Allah'ın ve peygamberin buyruklarının her birini kapsarken,²⁶ kimilerine göre gerekli olan taatlerin ve nafilelerin yerine getirilmesi, kötü ve pis olan şeylerden ise imtina edilmesi şeklinde tanımlanmaktadır.²⁷ Kimine göre de kalbin Allah'ın varlığını ve birliğini, peygamberleri ve peygamberlerden gelen her şeyi tasdik etmesi şeklinde tarif edilmektedir.²⁸ Nitekim imanın tanımlamasındaki bu farklılıklar, dolaylı olarak küfrün de çeşitli şekillerde tanımlanmasına sebep olmaktadır.

¹⁷ Beyazîzade Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 120.

¹⁸ Mustafa Öz, "Necedât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/485-486.

¹⁹ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Kahire: Mektebü İbn Sina, 1409/1988), 95.

²⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/157; Toshîhiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 35.

²¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, 10.

²² İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, 7/94-95, 152; Fahreddin er-Râzî, *Kitâbü'l-Muhassal*, thk. Hüseyin Atay (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1991), 567.

²³ Ebû Abdurrahmân Abdullah İbn İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Ebû Abdullah Âdil b. Abdullah Âl-i Hamdân (Beyrut: Dârü'l-Lü'lüe, 1441/2020), 300.

²⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, 3/115.

²⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, 7/152.

²⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/203; Abdullah b. Ahmed el-Mu'tezilî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 713; Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 35.

²⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 707.

²⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 709.

Küfür kavramının ise sözlük anlamı; örtmek, gizlemek; nankörlük etmek vb. kelimelere karşılık gelmektedir. Nitekim küfür kavramı, lügat anlamı açısından genel olarak bir şeyi örtmek anlamını haizdir.²⁹ Mesela nimetin küfrü denildiğinde, genel olarak nimetin örtülmesi ve onun şükürünün eda edilmemesi kastedilmektedir. Küfür, imanın zıddıdır ve hakikati örtmek anlamına gelmektedir.³⁰ Küfrün farklı açılardan birtakım yönlerinin bulunduğu ifade edilmektedir ki bunlar genel olarak şu şekildedir: Küfrü'l-cuhûd, nefsin veya kalbin bilmesine rağmen yalanlamasıdır.³¹ Küfrü'l-mu'âne, kalbin bilip, dilin karşı gelmesidir. Küfrü'n-nifâk, dilin kabul edip kalbin inkâr etmesidir. Küfrü'l-inkâr, dilin de kalbin de açıkça inkâr etmesidir.³² Terim anlamda ise küfür, Allah'ın birliği olan vahdâniyeti, O'nun insanlar için razı olduğu kuralları ve buyrukları ile nübüvveti inkâr etmektir. Küfrün dinî bir kavram olarak karşılığı ise Hz. Peygamber'in Yüce Allah'tan kendisine verilen ve insanlara ulaştırdığı hususlarda onu yalanlamak, diğer bir ifadeyle doğrulamayıp tasdik etmemektir. Kendisinde küfür bulunan kişiye ise yaratılışında var olan kabiliyeti gizleyip örten manasında kâfir isimlendirmesi yapılmaktadır.³³ Kâfir, genel olarak kalbini hakikate örten kişiye denir.³⁴

İmanı kalbin tasdiki olarak tanımlayan Ehl-i sünnet kelâm mezhepleri, küfrü de bu minvalde kalbin tasdik etmesi gereken şeyleri tekzip etmesi şeklinde tanımlamaktadırlar.³⁵ Zira bir kimse imandan ancak imana girdiği metot ile çıkabilmektedir. Yani ancak kişinin doğruladığı şeyleri yalanlamasıyla imandan çıkması mümkündür.³⁶ Ayrıca Ehl-i sünnete göre ehl-i kiblede birisi açıkça inkâr etmediği müddetçe tekfir edilememektedir. Bu nedenle Ehl-i sünnet açısından mürtekeb-i kebîre iman dairesi dışında tutulmamaktadır.³⁷ Küfrü dilin inkârı olarak kabul eden mezhep Kerrâmiyye'dir. Zira bu mezhebe göre küfür, Allah'a dil ile karşı gelip, O'nu dil ile inkâr etmekten ibarettir.³⁸ Küfrü cehalet olarak tarif eden mezhep ise Cehmîyye mezhebidir. Zira onların iman tanımlaması marifet olduğundan, marifetin zıddı olan cehalet ise doğrudan küfre karşılık gelmektedir. Zira mezhebin kurucusu Cehm b. Safvân'a göre bir kimsenin marifet sahibi olması ve sonrasında da diliyle inkâr etmesi durumunda o kimse tekfir edilememektedir.³⁹ İmanın tanımına amelleri dahil eden mezheplerin başında gelen Hâricî mezhebine göre büyük günahların tümü küfür kapsamı altında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda onlar yukarıda da ifade edildiği üzere büyük günah işleyen bir mümini doğrudan tekfir etmişlerdir.⁴⁰ Küfrü, kişiyi azaba müstahak

²⁹ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ġarîbi'l- Ġur'ân*, 28.

³⁰ İbn Fâris, "küfr", 5/191.

³¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ġarîbi'l- Ġur'ân*, 27.

³² Halil b. Ahmed, "küfr", 4/38-39.

³³ İsfahânî, "küfr", 714; Mustafa Sinanoğlu, "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/533-536.

³⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Düreyd, *Cemheretü'l-lüga*, thk. Remzi Münir Ba'labekî (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), "küfr", 2/786-787.

³⁵ Nûreddîn es-Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dârü'l-Ma'ârif, 1969), 141.

³⁶ Nûreddîn es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1435/2014), 326.

³⁷ Râzî, *Kitâbü'l-Muhassal*, 572.

³⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/205.

³⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/198.

⁴⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/157.

kılacak şeyler olarak tanımlayan Mu'tezile mezhebinin görüşlerine çalışmanın ilgili bölümlerinde yer verilecektir.

Konuyla ilgili temel kavramlardan biri olan amel kavramı sözlükte “iş, meslek, eylem” gibi anlamlara gelmektedir.⁴¹ Terim olarak ise amel, canlı olan varlıklardan kasıtlı bir şekilde yapılmış eylemlerin bütününe denir. Amel, bu anlamıyla fiilden ayrılmakta ve ondan daha özel bir anlama sahip olmaktadır.⁴² Çünkü fiil, canlıların kasıtlı olmayan ve cansız varlıkların eylemlerine nisbet edilmektedir. Amel ise yalnızca canlıların kasıtlı fiillerine hasredilmiştir. Dolayısıyla bir eylem, canlı bir varlıktan kasıtlı olarak meydana gelmişse amel, kasıtsız olarak oluşmuşsa fiil olarak isimlendirilmektedir. Amel kavramı kendi içerisinde iyi ve kötü olarak kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de iman ile birlikte sıklıkla zikredilen ifade ise amel-i sâlih olmuş, Kur'ân'ın birçok ayetinde⁴³ iman ve amel münasebetine vurgu yapılmıştır.⁴⁴

Konumuzla ilgili bir diğer önemli kavram ise fîsk kavramıdır. Zira günah işleyen kimselerle ilgili kavramların başında fîsk kavramı yer almaktadır. Fîsk, bir şeyden veya yoldan çıkmak anlamına gelmektedir.⁴⁵ Özel olarak ise Allah'a itaatın dışına çıkmaktır.⁴⁶ Yani fîsk, Allah'ın emrini terk etmektir. Fîskta Allah'ın emrini terk etmekle beraber iblîsin rabbinin emrine karşı geldiği gibi isyana meyil de söz konusudur.⁴⁷ Zira Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah'ın buyurduğu “...İblîs dışındakiler secde ettiler. İblîs cinlerdendi ve o, rabbinin emrinden çıktı.”⁴⁸ ayetinde iblîsin yoldan çıkması “fîsk” kavramıyla ifade edilmektedir.⁴⁹ Mu'tezile mezhebine göre fîsk, iman ile küfür arasında yer alan müstakil bir konumdur. Bu mezhebe göre fîsk sahibi bir kimse imandan çıkıp doğrudan küfre girmemekte, bu ikisi arasında yer alan bağımsız bir mertebede konumlandırılmaktadır. Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşünün ayrıntısına dördüncü bölümde yer verilecektir. Ebül'l-Hasan el-Eş'arî ise fîskı kebîre olarak kabul etmekte ancak fîsk işleyen mümini iman dairesi dışında tutmamaktadır.⁵⁰ İmam Mâtürîdî'nin de görüşü bu minvalde olup beşinci bölümde onun ve Mâtürîdiyye mezhebinin görüşlerine yer verilecektir. Fîskın benzeri bir diğer kavram ise fücûrdur. Fücûr, en temelde yarmak ve bir şeyi yarıp açmak anlamına gelmektedir. Bu anlamda fücûr, dindarlık perdesini yırtmak ve günaha dalmak gibi anlamlara sahiptir. Fücûrda haktan batıla meyletmek söz konusu olup fücûrun kişiyi doğruluktan uzaklaştırması esastır. Nitekim fücûr, kişinin ahlâka ve şer'î kaidelere aykırı olan şeyleri doğrudan işlemesidir. Bu ise kişiyi doğrudan uzaklaştırıp yanlış sevk etmektedir. Fîsk ve fücûr kavramları birbirlerine benzer anlamlara sahip olsalar da fîsk, fücûrdan daha genel bir anlamı haizdir.⁵¹ Günahlar ile ilişkili bir

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dârü'l-ma'ârif, ts.), “amel”, 4/3107.

⁴² Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehruç (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 2/1234.

⁴³ el-Bakara 2/277; en-Nisa 4/57; Meryem 19/96.

⁴⁴ İsfahânî, “amel”, 587.

⁴⁵ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l- Kur'ân*, 29.

⁴⁶ İbn Fâris, “fîsk”, 4/502.

⁴⁷ Halil b. Ahmed, “fîsk”, 3/321.

⁴⁸ el-Kehf 18/50.

⁴⁹ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l- Kur'ân*, 29.

⁵⁰ Eş'arî, *el-Lüma'*, 123-124.

⁵¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l- Kur'ân*, 31; Cürcânî, “fücûr”, 165; Osman Karadeniz, “Fâcir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/71.

diğer kavram ise kebîredir. Kebîre, büyük günah anlamına sahiptir.⁵² Kebîrenin doğrudan haram olan anlamına geldiği belirtilmektedir. Ayrıca kebîre, şer'an hem dünyada hem de ahirette cezaî karşılığı bulunan günahlar için kullanılmaktadır.⁵³

2. Mu'tezile'ye Göre İman ve Küfür

Mu'tezile mezhebinin üzerinde ittifak ettiği iman tanımlaması genel itibariyle imanın söz, marifet ve amel olduğu yönündedir.⁵⁴ Ancak Mu'tezile mezhebi, imanın mahiyeti konusunda farklı düşünceler ortaya koymaktadır. Bununla beraber mezhebin iman tanımlaması konusunda ortaya koyduğu genel görüş, imanın taatlerin bütünü olduğu, Allah'ın emir ve yasaklarının bütününe kapsadığı yönündedir. Mezhebin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ'ya (öl. 131/748) göre imanın hayırlı hasletlerden ibaret olduğu aktarılmaktadır. Ona göre kişinin güzel hasletleri kendisinde toplaması sonucunda o kişiye övgü ismi olarak mümin isimlendirmesi yapılabilir, bunun dışında hayırlı ve güzel huylara sahip olmayan kimselere mümin ismi verilemez.⁵⁵ Mu'tezile mezhebinin Basra ekolünün kurucusu sayılan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (öl. 235/849-50 [?]) ise imanı gerekli ve şart olan taatlerin yerine getirilmesi; kötü, pis ve çirkin olan şeylerden uzak durulması şeklinde tarif ettiği ifade edilmektedir. Hatta onun imanın tanımına nafilelerin yerine getirilmesini de dâhil ettiği aktarılmaktadır.⁵⁶ Mezhebin Basra ekolünden bilinen ve meşhur âlimlerinden olan İbrahim en-Nazzâm'ın (öl. 231/845) ise imanı, Allah'ın insanları uyardığı (va'îd) kebîreler hususunda Allah'a karşı gelmekten sakınma olarak tanımladığı öğrencisi Muhammed b. Şebîb'in (öl. III./IX. yüzyıl [?])⁵⁷ ifadesiyle aktarılmaktadır.⁵⁸ Mu'tezile'nin Basra ekolü âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (öl. 321/933) tanımlamasında iman, nafileler dışında farz olan taatlerin yerine getirilmesi ve kötü olan şeylerden uzak durulması şekliendir.⁵⁹ Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) ise yukarıdaki aktarımlarının ardından Ebû Hüzeyl el-Allâf'ın görüşünü benimsediğini ve onun doğru görüşte olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰ Ayrıca Mu'tezile, imanı taatlerin bütünü olarak kabul ettiğinden bu mezhebin, imana konu olan şeylerin ayrı ayrı bilinmesini (tafsilî iman) ve kabul edilip uygulanmasını gerekli gördüğü aktarılmaktadır.⁶¹ Yine Mu'tezile, imanın tasdikten ibaret olduğunu söyleyen Ehl-i Sünnet

⁵² Halil b. Ahmed, "kibr", 4/5.

⁵³ Cürçânî, "kebîre", 183.

⁵⁴ Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katôlikiyye, 1380/1961), 8.

⁵⁵ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mihnâ - Ali Hasan Fâ'ûr (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1414/1993), 1/62; Kemal Işık, "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (Haziran 1981), 348.

⁵⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 707.

⁵⁷ Mu'tezile'nin yedinci tabakasında yer aldığı ve Nazzâm'ın öğrencisi olduğu ifade edilen bu âlimin, büyük günah işleyen kimselere yönelik Mu'tezile'nin genel görüşünden ayrılması sebebiyle Mu'tezilî âlimler tarafından eleştirildiği belirtilmektedir. Bu âlim hakkında bilgi için ayrıca bkz. Adil Bebek, "Muhammed b. Şebîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/570-571.

⁵⁸ Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (el-Kâ'bî), *Kitâbü'l-Makâlât ve ma'ahu 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: KURAMER, Amman: Dârü'l-Feth, 2018), 367.

⁵⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 707.

⁶⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 707.

⁶¹ Ebü'l-Yûsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1424/2003), 154.

düşüncesini eleştirmiş ve reddetmiştir. İmanın tasdik olduğunu söylemenin itikad bakımından da dil açısından da yanlış olduğunu kabul etmektedir. Bu konuda Kādî Abdülcebbâr, tasdikten bir kişinin karşısındakine “doğru söyledin” demesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu durum kalpte olan bir şey olmayıp, dilin düşüncesidir. Bunun yanında şayet iman tasdikten ibaret olursa, bu durum Allah'ı ve resulünü ikrar etmeyen kişinin sırf tasdiki sebebiyle mümin olmasını gerektirir. Aynı şekilde iman yalnız başına tasdik olarak kabul edilirse, herhangi bir salih amel işlemeyen kişinin de mümin kabul edilmesi gerekli olur ki bu, doğru bir düşünce değildir.⁶²

Bağdat ekolü âlimlerinden Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî (öl. 319/931) de Mu'tezile'den bir grubun büyük olsun küçük olsun farz ve nafil kapsamındaki taatlerin tamamının iman olduğuna dair görüşünün bulunduğunu ifade etmektedir. Yine Kâ'bî'nin aktardığı üzere bu grup, imanı insanlar katında Allah'ın uyardığı şeylerden kaçınma gerekliliği olarak görürken, Allah katında ise kebâirden (büyük günahlardan) kaçınma gerekliliği olarak kabul etmektedir.⁶³ Bu guruba göre iman, kebîreden kaçınma olduğuna göre kebîreyi işleme de imanın terkidir. Zira Yüce Allah kebîre sahibini ateşle uyarmaktadır. Müminleri ise Kur'ân-ı Kerîm'de “müminleri müjdele...”⁶⁴ ifadesiyle cennetle müjdelemektedir. Kâ'bî, hocası Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (öl. 300/913) yukarıda görüşlerini verdiği grubun genel olarak Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile Bîşr b. Mu'temir (öl. 210/825) ve bu iki ekol kurucusunun takipçileri olduğunu söylediğini belirtmektedir.⁶⁵

Kādî Abdülcebbâr, küfrün sözlük anlamının “bir şeyi perdeleme ve örtme” olduğunu belirtmekte, “kâfir” kelimesinin ise bir şeyin üstünü örten anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Ona göre bu kelimenin şer'i anlamı şu şekildedir: “Kâfir, büyük azaba müstahak olan, Müslüman mezarlığına gömülme, nikâh, miras vb. konularda birtakım özel hükümlere bağlı uygulamalara tabi tutulan ve bunlardan mahrum bırakılan kişilere denilmektedir.”⁶⁶

Mu'tezile mezhebinin geneline göre iman, farz ve nafilelerden oluşan iyi şeylerin bütününi oluştururken, kötü ve pis şeyler imanın dışında görülmektedir. Bu bağlamda kötülük yani büyük günah sahibi bir kişinin de “mümin” olma vasfına layık olamayacağı kanaatine varılmaktadır.⁶⁷ Mu'tezile mezhebinin imanın tanımı ile mürtekib-i kebîreye dair görüşlerinden hareketle küfür, imanın zorunlu olan taatlerinin dışına çıkılması şeklinde ifade edilebilir. Aynı şekilde kötü ve pis sayılan büyük günahı işleyen kişi de Mu'tezile düşüncesinde iman dairesi içerisinde görülmemektedir. Böylesi bir kişi iman ve küfrün ortasında bir yerde (el-menzile beyne'l-menzileteyn) “fısk” konumunda yer almaktadır. Fısk ise cezayı gerektiren eylemlerin bütününi ifade etmektedir. Fâsık da cezaya müstahak olan kimseler için kullanılmaktadır.⁶⁸ Fâsık olan kişi ölüm kendisine gelmeden evvel tövbe eder ve taat üzere can verirse mümin olup sevaba hak kazanmakta, tövbe etmeden ölmesi durumunda ise kâfirler gibi cezaya müstahak olmaktadır. Ancak böyle bir kişinin durumu ile açıkça inkâr edenin küfrü aynı seviyede olmadığından, ahirette

⁶² Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 709.

⁶³ Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 365.

⁶⁴ el-Ahzâb 33/47.

⁶⁵ Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 366-367.

⁶⁶ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 712.

⁶⁷ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 245.

⁶⁸ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 647.

fâsık olup tövbe etmeden ölen kişinin azabı açıkça inkâr edenin azabından -Hâricîler'in düşüncesinden farklı olarak- daha hafif olacaktır.⁶⁹

3. Mâtürîdiyye'ye Göre İman ve Küfür

Mâtürîdî mezhebinin kurucusu kabul edilen İmam Mâtürîdî'ye göre imanın meydana gelmesi hem aklen hem de naklen incelendiğinde onun kalbin doğrulaması, yani tasdik etmesi olduğu anlaşılabacaktır.⁷⁰ İmam Mâtürîdî'nin imana dair çeşitli görüşler belirten mezheplere karşı naklî ve aklî deliller getirerek Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini ortaya koyduğu ve bu delillerden hareketle de imanın tasdik olduğunu ispat ettiği görülmektedir.

Mâtürîdî'ye göre imanın, yalnız başına dilin ikrarı olması düşünülemez. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de dilleriyle inandığını söyleyen kimselerin gerçekte iman etmedikleri, kalplerinde imanın olmadığı ve onların münafık olduğu ifade edilmektedir. Yine Kur'ân, bedevilerin dilleriyle ifade ettikleri imanlarına karşı, onların bu imanının kalplerine yerleşmediğini, ancak boyun eğdiklerini haber vermektedir. Kur'ân'da yer alan "Kalpleriyle inanmadıkları halde"⁷¹ ifadesi de imanın, Kerrâmiyye'nin düşündüğünün aksine dilin ikrarı olmayıp kalbin tasdiki olduğunu göstermektedir.⁷² İmanın dilin ikrarından ibaret olmadığına dair aklî delil ise, onun kök anlam itibarıyla tasdik ifade etmesidir. Tasdik ise baskı ve zorlama altında tutulamayacak, kalpte olabilecek bir şeydir ki burada bulunan imana kişinin kendisinden başka hiçbir yaratılmışın müdahalesi söz konusu değildir. Bununla beraber bir insanın dilsiz olma durumu da imkân dâhilindedir. Şayet iman dilin ikrarından ibaret olsaydı, dilsiz olan bütün insanların inkârcı olacağı kanaati hâsıl olurdu. Ancak bir insan dilsiz olduğu için, onun Allah'ı ve peygamberini inkâr ettiğini iddia etmek geçersizdir. Buradan hareketle de imanın, dilin ikrarı olmadığı ve kalbin tasdiki olduğu açıkça kendini göstermektedir.⁷³

İmam Mâtürîdî, Cehmiyye mezhebinin görüşü olan imanın marifetten ibaret olduğu kabulünün de yanlış olduğunu ifade etmektedir. Zira yukarıda da kısaca temas edildiği üzere Cehmiyye'nin imanı marifetten ibaret saydığı ve marifet sahibi olan kişinin diliyle inkâr etmesinin küfür olmadığı, ilim ve marifetin inkâr etme ile yok olmayıp inkâr edenin mümin olabileceği şeklinde görüşünün bulunduğu aktarılmaktadır.⁷⁴ Çünkü marifetin zıddı cehalet anlamına gelmekte, bu ise tanımamak ve bilmemek anlamında kullanılmaktadır. Ancak bir şey hakkında bilgi sahibi olmayan kişi, o şeyi inkâr etmiyor olabilir. Aynı şekilde herhangi bir husus hakkında bilgisi olmayan, o konuyu yalanlamış olmamaktadır. Bu sebeple de bilmeyen kişi için inkârcı ve yalancı şeklinde nitelendirmeler yapılamaz. Ayrıca imanda marifetten öte tasdik olgusu ön plana çıkmaktadır. Yani imanın temelinde kalbin onaylaması bulunmakta, bilginin bizatihi kendisi imanın aslında yer almamaktadır.⁷⁵ Bununla beraber Mâtürîdî'ye göre marifetin imana götüren bir etkisinin

⁶⁹ Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Mart 2016), 134-135.

⁷⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2016), 565.

⁷¹ el-Mâide 5/41.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 3/273-274.

⁷³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 565-573.

⁷⁴ Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 363, 369; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/99.

⁷⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 574.

bulunduğunu, marifetin zıddı olan cehaletin ise tezkibe veya inkâra sebep olduğunu söyleyebiliriz. Bilgi, kişinin aklında bulunan bir şey olup akılda bulunan bu bilgiyi doğrulamak ise kalbin amelîyesidir. Yani kalp, akılda yer alan bilgiyi doğrularsa iman meydana gelir. Dolayısıyla imanın aslı, bilinçli bir tasdikten ibarettir ki bu ise kalbin amelîdir.⁷⁶ Kalpte bulunan tasdik amelîyesi ise ancak kalpteki bu tasdikten tekzip ile yer değiştirmesi sonucunda yok olmaktadır.⁷⁷

İmam Mâtürîdî'ye göre iman, Allah'ın emirlerinin tamamına itaat etmektir, fakat emirlerin amelî bir şekilde yerine getirilmesi onun (imanın) aslından değildir. Yani Allah'ın emirlerini kalbin onaylaması, imandan olup, bunların fiilen gerçekleştirilmesi imanın aslından değildir. Çünkü Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerin bir kısmında emrettiği şeyleri yerine getirmeyenlere de "iman edenler" şeklinde hitap etmektedir. Buradan hareketle İmam Mâtürîdî, büyük günah işleyenleri "kâfir" saymamaktadır.⁷⁸

İmam Mâtürîdî, imanın ve küfrün temel özelliğini şu şekilde ifade etmektedir: "İman sonu ve bitmesi söz konusu olmayan bir tasdik, küfür de aynı şekilde sonu ve bitişi bulunmayan bir tekziptir, cezaları ise bu özellikleri mesabesindedir. Bu nedenledir ki küfrün haricinde kalan günahların affedilmesi mümkündür, çünkü bu, sonsuz bir inkâr değildir."⁷⁹ İmam Mâtürîdî, küfrün en çirkin ve en kötü eylem olduğunu ifade etmekte, büyük günahlar da dahil olmak üzere bütün günahları ondan daha hafif kabul etmektedir.⁸⁰ İmam Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile'nin imanın tanımına ve büyük günah işleyenlerin durumuna yönelik görüşlerini Bakara sûresinde geçen "...Onlar ne korkacaklar ne de üzüleceklerdir"⁸¹ ifadesiyle temellendirmesi doğru değildir. İmam Mâtürîdî, Mu'tezile'nin bu ayeti zahiren anladığını ifade etmekte ve onların görüşünü şu şekilde aktarmaktadır: Mu'tezile, büyük günah işleyenlerin korku ve üzüntü duyacaklarını belirtmektedir. Böylesi bir kimsenin mümin olması durumunda korkuya kapılmayacağını, Allah'ın, müminin bundan uzak olduğuna dair ayetinin olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla büyük günah işleyen kişi, irtikab ettiği günah nedeniyle iman dairesi dışında kalmaktadır. İmam Mâtürîdî, Mu'tezile'nin bu görüşüne karşılık olarak, Allah'ın müminlerin üzerinden bütün zaman dilimleri için korku ve üzüntüyü kaldırmadığını söylemektedir. Ona göre müminlerin bir zaman diliminde korku hissedip, diğer bir diliminde ise hissetmemesi gayet mümkündür. Hatta mümin de kıyametin korku ve dehşetini kendi içinde psikolojik olarak taşıyacaktır. Mümin için korkunun tamamen ortadan kalkması ancak cennete girmesiyle olacaktır. Müminin de bir zaman diliminde korkusunun olup diğer zaman diliminde olmayacağı imkân dâhilindedir.⁸² Dolayısıyla İmam Mâtürîdî'ye göre yukarıda Bakara sûresinde yer alan ayetteki ifade, Mu'tezile'nin iman ve büyük günah işleyenlere yönelik görüşlerine bir delil teşkil etmemektedir.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 574; a.mlf., *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu – Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 2/523; Bekir Topaloğlu vd., *İslam'da İnanç Esasları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 35-36.

⁷⁷ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 141.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 501-502.

⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 170.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 2/29.

⁸¹ el-Bakara 2/62.

⁸² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/173-174.

Mâtürîdiyye'nin sistematik bir yapıya kavuşmasını sağlayan Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (öl. 508/1114) ifade ettiği yönüyle Mâtürîdî'nin imanın mahiyetine yaklaşımı, kalbin tasdiki üzere olduğu şeklinde kendini göstermektedir. Nesefî de onun bu görüşünü aynen devam ettirmektedir.⁸³ Nesefî de imanın marifetten ibaret olmasını ve Cehmiyye'nin marifetin içerisinde tasdiki de bulunduracağına dair görüşünü doğru bulmamaktadır. Ona göre imanının zıddı küfürdür. Küfür ise yalanlama anlamına gelmektedir. Bu açıdan da küfür, doğrulamanın zıddı olmakta ve marifetin zıddı olmamaktadır.⁸⁴ Ayrıca Nesefî, Hâricîler'i ve Mu'tezile'yi reddiye sadedinde Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde "iman edenler ve salih amel işleyenler" hitabında bulunduğunu belirtmekte, bu hitapta da amelin açık bir şekilde imanın dışında tutulduğunu ifade etmektedir.⁸⁵

Mâtürîdî mezhebinin önemli âlimlerinden biri olan Nûreddîn es-Sâbûnî (öl. 580/1184) yukarıda geçen düşüncelerin yanında büyük günah işleyen kişinin, işlediği günahı helal sayması hatta hafife alması durumunda iman dairesi içerisinde kalamayacağını belirtmektedir.⁸⁶ Burada Mâtürîdî mezhebinin iman-amel konusundaki görüşü ön plana çıkmaktadır ki, bu mezhebe göre amel imanın aslından değildir. Bu nedenle de mürtekeb-i kebîre, imandan çıkmamaktadır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de günah işleyen kimseler için de mümin ifadesi kullanılmaktadır. Bununla beraber günah işleyen kimselerden tövbe etmelerinin beklenmesi, onların iman dairesinin dışında tutulmadığına işaret etmektedir.⁸⁷

İmam Mâtürîdî'nin çağdaşı olan ve ilk dönem Mâtürîdiyye âlimlerinden kabul edilen Hakîm es-Semerkandî (öl. 342/953)⁸⁸ ise mezhebin genel görüşünden farklı olarak imanı dilin ikrarı ve kalbin tasdiki olarak tanımlamaktadır. Ona göre iman dil ve kalp olmak üzer iki uzuv üzerine kurulmaktadır. Kalben inanmadığı halde diliyle ikrar eden kimse münafık, hiçbir özrü olmaksızın kalben inandığı halde diliyle ikrar etmeyen kâfirdir.⁸⁹ Nûreddîn es-Sâbûnî, kendi mezheplerinden ayrı görmediği ve muhakkikûn olarak ifade ettiği grubun (Ebû Hanîfe ve takipçileri) görüşünü şu şekilde aktarmaktadır: Şayet bir kimse kalbiyle tasdik ettiği halde diliyle ikrar etmezse o, tasdiki sebebiyle Allah katında mümin, diliyle ikrarının olmaması sebebiyle de dünyevî ahkâmlar açısından mümin değildir. Keza münafığın durumu da bunun tam tersi olup o kişide tasdik bulunmadığından Allah katında mümin değil, dil ile ikrar olduğundan dünyevî ahkâm açısından mümindir.⁹⁰ Ancak Mâtürîdiyye, imanın kalbin tasdikinden ibaret olduğu görüşüyle Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili görüşünden ayrılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin meşhur "el-Fıkhu'l-ekber" isimli eserine şerh yazan Ali el-Kârî (öl. 1014/1605), Ebû Hanîfe'nin imanı dilin ikrarı ve kalbin tasdiki şeklinde tanımladığını ifade etmektedir. Ali el-Kârî'nin aktardığı üzere Ebû Hanîfe, imana

⁸³ Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/1077.

⁸⁴ Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/1086.

⁸⁵ Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 1/111.

⁸⁶ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 141; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 442-443; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 263-265.

⁸⁷ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 153.

⁸⁸ Mustafa Can, "Hakîm es-Semerkandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/193-194.

⁸⁹ Ebü'l-Kâsım el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*, çev. Talha Alp (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007), 292.

⁹⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, 353.

dair kaleme aldığı “el-Vasiyye” isimli eserinde iman için ikrarın yalnız başına geçerli olamayacağını, olması durumunda münafıkların tamamının mümin sayılacağını belirtmekte ve aynı şekilde sadece tasdik olarak da kabul edilmeyeceğini, edilmesi durumunda Ehl-i kitabın tamamının mümin sayılması gerekeceğini ifade etmektedir. Ebû Hanîfe, münafıkların mümin sayılmayacağına dair “... Allah münafıkların yalancı olduklarına şahitlik eder.”⁹¹ ayetini, sadece tasdik edenlerin mümin sayılmayacağına dair de “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (peygamberi) oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar...”⁹² ayetini delil getirmekte ve imanı dilin ikrarı ile kalbin tasdiki olarak tanımlamaktadır.⁹³ İmam Mâtürîdî ise imanın dil ile ikrar olmadığını vurgulamaktadır. Zira o, ikrah altında bulunan bir kimsenin dil ile inkâr etmesinin imana zarar vermeyeceğini ifade etmiş, bu sebeple de ikrarı imanın aslî şartları arasında görmemiştir. Ona göre ikrar kişinin mümin olduğunun bilinmesi açısından şart olup, imanın mevcudiyeti açısından şart değildir.⁹⁴ Mâtürîdî mezhebi âlimlerinden Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'ye (öl. 493/1100) göre de iman tasdikten ibarettir. Ancak onun tasdikten kastı, dilin ikrarı ve kalbin inanması şeklinde kendini göstermektedir. İmam Ebû Hanîfe ile İmam Mâtürîdî'nin görüşlerinin mezci gibi görünen bu düşüncede dilin ikrarı ve kalbin inanması tasdik kapsamı altında değerlendirilmiştir.⁹⁵

İmanı bir bütün olarak Allah'ı ve O'ndan gelen her şeyi tasdik etmek olarak kabul eden Mâtürîdiyye mezhebinde, Mu'tezile'den farklı olarak imana konu olan şeylerin ayrı ayrı bilinmesi de gerekli görülmemekte; iman, Allah'ı ve O'nun buyrukları olan her şeyi genel olarak doğrulamak (icmâlî iman) şeklinde tarif edilmektedir.⁹⁶ Ayrıca Mâtürîdiyye'nin, imanın tanımına amelleri dâhil etmediği, dil ile ikrarı ise dünyevî ahkamların yerine getirilmesi bakımından bir gereklilik olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁷

4. Mu'tezile'ye Göre Büyük Günah İşleyenlerin Durumu

Mu'tezile mezhebinin kurucusu sayılan Vasil b. Atâ'ya göre mürtekeb-i kebîre doğrudan mümin sayılmayacağı gibi aynı şekilde kâfir olarak da kabul edilemez. Ona göre mürtekeb-i kebîre; mümin ve kâfir vasıfları arasında bir yerde olup “fisk” konumuna sahiptir. Onun bu görüşü aynı zamanda Mu'tezile mezhebinin esaslarından biri olan *el-menzile beyne'l-menzileteyn* esasının temelini oluşturmaktadır. Mu'tezile'nin bu esasına göre büyük günah işleyen kişi, iki isim (mümin-kâfir) arasında başka bir ismi ve iki hüküm (iman-küfür) arasında başka bir hükmü hak etmektedir. Bu aradaki isme *fâsik*, hükme ise *fisk* denilmektedir.⁹⁸ Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât, Vasil

⁹¹ el-Münâfikûn 63/1.

⁹² el-Bakara 2/146.

⁹³ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezheri şerhu'l-fikhi'l-ekber*, haz. el-Medinetü'l-İlmiyye (ed-Da'vetü'l-İslamiyye) Şu'betü'l-Kütübi'd-Dirâsiyye (Karaçi: Mektebetü'l-Medine, 1435/2014), 153.

⁹⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016) 3/33-34; Hülya Alper, “Mâtürîdî Epistemolojinin Temeli Olarak Akıl”, *Mâtürîdî: Kayıp Aydınlanmanın İzinde*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 54.

⁹⁵ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 148.

⁹⁶ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 154.

⁹⁷ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 152-153.

⁹⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 137; Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'it-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/326; Eş'arî, *el-Lüma'*, 124; Işık, “Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi”, 343.

b. Atâ'dan önce büyük günah işleyenler hakkında farklı görüşlerin olduğunu belirtmektedir. Nitekim bu meselede Hâricîler'in günah işleyenleri kâfir kabul ettiklerini, Mürcie'nin mürtekib-i kebîreyi mümin kabul ettiğini ve Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728) ise münafık olarak gördüğünü aktarmaktadır. Hayyât'a göre Vasıl b. Atâ bu konuda ümmetin icmâna aykırı bir şey de yapmamıştır. Nitekim bu konuda yukarıda farklı görüşleri saydığımız üzere Müslümanlar arasında bir icma söz konusu değildir. Ayrıca ona göre Vasıl b. Atâ bu konuda icmâdan ayrılacak yeni bir görüş ihdas etmemiştir. Nitekim o, büyük günah işleyenleri ümmetin icmânda ve Allah'ın kitabındaki isimlendirme olan "fâsık" ismi ile nitelendirmiştir. Hayyât; Hâricîler'in, Hasan-ı Basrî ile onu takip edenlerin tamamının ve Mürcie'nin, büyük günah sahibini fâsık ve fâcir olarak açıkladıklarını ve daha sonra ayrıştıklarını ifade etmektedir. Hayyât, Vasıl b. Atâ'nın ayrışan bu gruplara karşı şöyle söylediğini ifade etmektedir: "Siz kebîre sahibini fâsık ve fücûrla isimlendirdiniz. Bu isimlendirme, sizin icmânınız ve Allah'ın Kur'ân'ın birçok yerinde geçen hitabı açısından doğru olandır."⁹⁹ Dolayısıyla Hayyât'a göre Vasıl b. Atâ, mürtekib-i kebîreye yönelik ortaya koyduğu düşüncesiyle Müslümanların genel görüşünden ayrılmamış ve yeni bir görüş ortaya atmamıştır.

Mu'tezile'nin önemli âlimlerinden biri olan Nazzâm'ın ise va'd ve va'îd konularında birtakım görüşler ortaya koyduğu, mezhepler tarihinde kaynak eserler kaleme alan Abülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) ve Şehristânî (öl. 548/1153) tarafından aktarılmaktadır. Onların bu aktarımlarına göre Nazzâm, bir kimsenin 199 dirhem meblağında bir hırsızlık veya zulüm yaparak fâsık kabul edilemeyeceğini düşünmektedir. Zira ona göre böyle bir kimsenin hainliği, zekâtın nisab miktarına ulaşmadığından bu durum, o kişinin fâsıkla işaret etmemektedir. Şayet hırsızlığı 200 dirhem ve daha fazlası olursa, o takdirde fâsık sayılabilecektir. Bu durum diğer zekât nisab miktarlarında da böyledir. Dolayısıyla Nazzâm'a göre fâsıklık sınırı, emrin asgari sınırını geçip geçmemesiyle tespit edilmektedir.¹⁰⁰

Mu'tezilî âlimlerin günah anlayışına gelince onlar günahları bir bütün olarak aynı seviyede görmemektedirler. Zira onların anlayışında günahların kebîre ve sagîre olmak üzere iki grup halinde öne çıktığı görülmektedir. Ebû Ali el-Cübbâî'nin günahların kebîre ve sagîre şeklinde ikiye ayrılmasının şer'î/naklî olarak bilinebileceğine yönelik birtakım ayetleri delil getirdiği aktarılmaktadır.¹⁰¹ Bu deliller genel itibarıyla şunlardır: "Bu kitap büyük ve küçüğü atlamaksızın hepsini saymıştır"¹⁰², "Bütün sagîre ve kebîre satırlara dökülmüştür"¹⁰³, "Onlar, günahların büyüklerinden ve fevâhiştin (edepsizliklerden) sakınırlar."¹⁰⁴ Ebû Haşim el-Cübbâî'nin ise günahların kebîre ve sagîre şeklinde kategoriye tabi tutulmasının aklen mümkün olduğunu belirttiği ve onun bu konuda şöyle söylediği aktarılmaktadır: "Biz aklen biliriz ki: Bir dirhemi çalmak ile on dirhemi çalmak bir değildir. Onlardan biri büyüktür, diğeri ise ondan ayrı olup onun

⁹⁹ Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbnü'r-Râvendî el-mülhid*, nşr. H. S. Nyberg (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1925), 164-165.

¹⁰⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 130; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/72.

¹⁰¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 633.

¹⁰² el-Kehf 18/49.

¹⁰³ el-Kamer 54/53.

¹⁰⁴ en-Necm 53/32.

daha aşağısındadır.”¹⁰⁵ Kâ'bî'nin aktardığı üzere ise Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre hakkında Allah'ın uyarısı veya tehdidi (va'îd) bulunan günahlara kebâir, bulunmayanlara segâir adı verilmektedir.¹⁰⁶ Kādî Abdülcebbâr'a göre de günahlar en temelde sagîre (küçük günah) ve kebîre (büyük günah) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kebîre, kişinin yapması durumunda hak edeceği cezanın, onun itaat ve sevabını boşa çıkaracak (ihbât) günahlardır. Sagîre ise işlenmesi durumunda kişinin hak ettiği cezaya sevaplarının engel olduğu (tekfir) türden günahlardır.¹⁰⁷ Başka bir ifadeyle büyük günah, yapan kişinin cezasının sevabından daha fazla olduğu fiillere denir. Küçük günah ise failin sevabının cezasından daha fazla olacağı ve sevabının cezasına kefarete edebileceği davranışlardır.¹⁰⁸ Mu'tezile'nin günahları kebîre ve sagîre olarak iki ana grup halinde ele alması, bu konuda Hâricîler'in düşüncelerinden farklı bir anlayışa sahip olduğunu da göstermektedir. Nitekim Hâricîler, günahları büyük ve küçük şeklinde bir ayrıma tabi tutmaksızın hepsini bir bütün olarak değerlendirmişler, herhangi bir günahın imanı ortadan kaldıracağını iddia etmişlerdir.¹⁰⁹ Ayrıca Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimse Hâricî mezhebinin düşüncesindeki gibi kâfir olmayıp, Mürcie'nin ifade ettiği gibi mümin de değildir.¹¹⁰

Mu'tezile'nin mürtekib-i kebîrenin yapmış olduğu sevapların boşa çıkacağına¹¹¹ dair temel görüşüne göre sevapların günahlardan az olması durumunda sevaplar boşa çıkacaktır. Kādî Abdülcebbâr, Mu'tezile mezhebinin bu görüşünü dünya hayatında yaşanabilecek bir olayla açıklamaktadır. Şöyle ki insanlardan biri, yolun ortasında herhangi birini durdurup ona büyük oranda mal veya mülk verse, o kişiye ikramda bulunup koruması altına alsın, sonrasında ise onun küçük bir eşyasına ufak zararı dokunsa, yapmış olduğu bu kötülük iyiliği yanında yok kabul edilir. Bunun tam tersi için de aynısı geçerlidir. Yani aynı insan yine o kişiye bir dinar para verip, o kişinin bir yakını öldürse, işlediği bu kötülük sebebiyle onun küçük iyiliği bir değer ifade etmez.¹¹²

Mürtekib-i Kebîre konusunda Kādî Abdülcebbâr, Vasıl b. Atâ'nın görüşünü devam ettirmekte ve büyük günah işleyen kimseler için iki isim arasında farklı bir ismin, iki hüküm arasında üçüncü bir hükmün bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak bununla beraber mükellefin durumu sonuç itibarıyla ikiye ayrılmaktadır. Bu açıdan insan ya mükâfata ya da cezaya müstahaktır. Şayet mükâfata müstahak ise o kişi Allah'ın rızasına ermiş kullardan, cezaya müstahak ise O'nun düşmanlarından kabul edilir.¹¹³ Cezaya müstahak olan kişinin cezasının ortadan kalkması ise

¹⁰⁵ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 633-634.

¹⁰⁶ Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 401.

¹⁰⁷ İhbât ve tekfir adı verilen kelâm konusu genel olarak şu şekilde ifade edilebilir: İhbât, işlenen günahın veya suçun kişideki itaati ve sevapları boşa çıkarmasına denir. Tekfir ise itaat ve sevabın işlenen günahın üzerini örtmesi anlamına gelmektedir. Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre ihbât, kişinin inkâr etmesi neticesinde önceki sevaplarının ortadan kalkması şeklinde sınırlıyken, Mu'tezile buna büyük günahları da eklemiş, mürtekib-i kebîrenin önceki itaat ve sevabının boşa çıkacağını kabul etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İhbât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/529-530.

¹⁰⁸ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 632.

¹⁰⁹ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 632; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *et-Temhîd li-kavâ'id-i't-tevhîd*, thk. Habibullah Hasen Ahmed (Kahire: Dârü't-Tabâ'ati'l-Muhammediyye, 1986), 356; Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, 325.

¹¹⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 140, 697, 701.

¹¹¹ Mu'tezile'nin ihbât düşüncesine dair ayrıca bkz. Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 624-632.

¹¹² Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 138.

¹¹³ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 697.

yalnızca tövbe ile mümkündür. Zira tövbe, müstahak olan yerilmeyi ve cezayı ortadan kaldıran eyleme verilen isimdir.¹¹⁴ Büyük günah işleyen kişi de şayet ölmeden önce günahından tövbe etmezse, işlediği günah sebebiyle ebedî cehennemlik olarak kabul edilmektedir. Mürtekib-i kebîrenin bu durumdan kurtulmasının tek yolu ise ancak ölmeden önce tövbe etmesidir.¹¹⁵ Çünkü cezayı hak edene üzerindeki bu zararı defetmek vaciptir. Cezaya müstahak olanın üzerindeki cezayı defetmesi ise sadece tövbe ile mümkün olduğundan tövbe etmek böyle bir kimseye vaciptir.¹¹⁶ Kâ'bî, Mu'tezile'nin, tövbe etmesi dışında mürtekib-i kebîrenin Allah tarafından va'di gereği bağışlanmayacağına dair fikir birliği içerisinde bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹⁷ Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) aktardığı üzere ise Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre fâsıkın nihaî konumu hakkında kesin bir hüküm verilememektedir. Zira onlara göre mürtekib-i kebîrenin yani fâsık olan bir kimsenin işlediği günahın cezası, ibadetlerinde hak ettiği sevabın önüne geçmesi sonucunda o kişinin elde ettiği sevaplar düşmektedir. Buna dair bilgi ise Allah katında olup kesin bir yargıda bulunulamaz.¹¹⁸

Mu'tezile, büyük günah işleyen kimsenin mümin ve kâfir olarak isimlendirilemeyeceğine dair görüşlerini şu şekilde temellendirmektedir: Mürtekib-i kebîre, mümin olarak isimlendirilemez. Çünkü böylesi bir kimse büyük günah işlemesi sebebiyle laneti, zemmi ve istihfafı hak etmiştir. Mümin vasfı ise şeriatle sabittir ki; sadece övgüye ve tazime müstahak kimseler için kullanılabilir. Bu sebeple de büyük günah işleyen bir kimseye mümin denilmesi caiz olmamaktadır.¹¹⁹ Nitekim Allah'ın müminler hakkındaki hükmü, iman eden kimselerin O'nun dostu olması, onlara muhabbetinin bulunması ve onlara cennet va'dinin bulunmasıdır. Zira Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmaktadır: "...Allah iman edenlerin/müminlerin dostudur."¹²⁰, "Müminlere kendileri için Allah'tan büyük bir lütuf olduğunu müjdele!"¹²¹, "Allah, mümin erkek ve mümin kadınlara altlarından ırmaklar akan cennetler vadetti..."¹²² Kur'ân'da büyük günah işleyenler hakkında Allah'ın hükmü ise onlara lanet ettiği ve büyük bir azap hazırladığı yönündedir: "...Biliniz ki Allah'ın laneti zâlimlerin üzerinedir."¹²³, "Şüphesiz günahkarlar cehennemdedirler."¹²⁴ Ve bu ayetler minvalinde daha birçok ayet bulunmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın kitabında yer alan bu buyruklar, mürtekib-i kebîrenin mümin olmadığını ve onlardan mümin hükmünün ortadan kalktığını zorunlu kılmaktadır.¹²⁵ Ayrıca Kādî Abdülcebbar, büyük

¹¹⁴ Kādî Ebi'l-Hasan Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl (el-Aslah - İstihaku'z-zem - et-Tevbe)*, thk. Mustafa es-Sekkâ (Kahire: Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1385/1965), 14/311.

¹¹⁵ Süleyman Uludağ, "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/14; Salih Sabri Yavuz, "Tevbenin İtizali Yorumu" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (Şubat 2010), 10.

¹¹⁶ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/335; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/329-330-331; Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 140; Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 165-166.

¹¹⁷ Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 158.

¹¹⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Makāsıdu'l-kelâm fî 'akāidi'l-İslâm*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 698-699.

¹¹⁹ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 701.

¹²⁰ el-Bakara 2/257; Âl-i İmrân 3/68.

¹²¹ el-Ahzâb 33/47.

¹²² et-Tevbe 9/72.

¹²³ Hûd 11/18.

¹²⁴ el-İnfîtâr 82/14.

¹²⁵ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 166-167.

günah işleyen kimselere mümin ve kâfir denilemeyeceğine dair Hz. Ali'nin kendisine isyan edenlere yönelik ortaya koyduğu tutumu örnek vererek delil getirmektedir. Ona göre mürtekib-i kebîreye mümin ve kâfir vasfının verilemeyeceği Hz. Ali'nin kendisine başkaldıranlara karşı ortaya koyduğu tavırdan da açıkça anlaşılmaktadır. Zira müminlerin emiri böylesi kimseleri öldürtmemiş ve onları kâfir olarak da isimlendirmemiştir. Hz. Ali'ye onların kâfir olup olmadığı sorulduğunda, onlar için “Küfürden kaçtılar” ifadesini kullanmıştır. Onların Müslüman olup olmadığı sorulduğunda ise “Şayet Müslüman olsaydılar onlarla savaşmazdık, önceden din kardeşlerimizdiler, bize karşı taşkınlık yaptılar” şeklinde karşılık vermiş, böylesi kimseleri kâfir ve Müslüman olarak vasıflandırmamıştır.¹²⁶ Hayyât ve Kādî Abdülcebbâr, kâfire uygulanan hükümlerin büyük günah işleyen kimseye uygulanamayacağını, bu sebeple de mürtekib-i kebîre için kâfir de denilemeyeceğini ifade etmektedirler. Onlara göre kâfirin mirastan payı yoktur, ona nikâh düşmez ve Müslüman mezarlığına defnedilmez. Büyük günah işleyen kimse için ise böylesi hükümler mevcut değildir. Hâricîler'in iddia ettiği gibi kebîre sahibine kâfir ile aynı hükümlerin uygulanması, sahâbe ve tâbiîn uygulamalarına aykırıdır. Zira onlar, büyük günah işleyenleri mirastan mahrum bırakmamışlar, büyük günah işleyenlerle nikâhı yasaklamamışlar ve onları Müslüman mezarlığına defnetmişlerdir. Ayrıca bu meselede sahabe arasında ittifak vardır. Buradan hareketle de mürtekib-i kebîre için kâfir denilemeyeceği kesinlik kazanmıştır.¹²⁷ Kâ'bî, büyük günah işleyen kimseye mümin ve kâfir denilemeyeceğine dair Mu'tezile'de icma olduğunu hatta bu konunun mezhebin genel görüşlerinden biri olan “el-menzile beyne'l-menziyeteyn” şeklinde ifade edildiğini, bu hususta mezhep âlimleri arasında bir ihtilafın bulunmadığını belirtmektedir.¹²⁸ Aynı şekilde büyük günah işleyenin kâfir olarak isimlendirilmesinin caiz olamayacağı Kur'ân-ı Kerîm'de “liân âyeti”¹²⁹ ile de sabittir.¹³⁰ Çünkü liân (lanetleşme yemini) sadece karı-koca arasında sabit olmaktadır. Şayet kazf (iftira) küfür sebebi olsaydı, eşlerden birinin iman dairesinden çıkması gerekir, aralarında bulunan evlilik akdi bozulur ve liâna gerek kalmazdı. Zira bu uygulama iki yabancı arasında söz konusu olan bir şey değildir, yalnızca karı-koca arasında yapılabilmektedir. Dolayısıyla büyük günah işleyen kimsenin kâfir olarak isimlendirilmesi ve kâfirler için uygulanan hükümlerin ona uygulanması caiz değildir.¹³¹

Mu'tezilî âlim İbnü'l-Murtazâ'dan (öl. 840/1437) aktarımla Mu'tezile mezhebinin konuyla ilgili görüşünü şu şekilde özetlemek mümkündür: Mu'tezile'de iman, aralarında farklı açıklamalar olsa da genel olarak söz, marifet ve amelden ibarettir. İman sahibi olan kimse de cennet ehlidir. Ancak el-menzile beyne'l-menziyeteyn konumunda olan mürtekib-i kebîre, mümin ve kâfir olmayıp bu ikisi arasında yer almaktadır ki böyle bir kimseye fâsık adı verilmektedir.¹³² Dolayısıyla büyük

¹²⁶ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 713.

¹²⁷ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 166; Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 712-713; Selim Gülverdi, “Kādî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 219.

¹²⁸ Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 158.

¹²⁹ en-Nûr 24/7.

¹³⁰ İmam Mâtürîdî, “Kitâbü't-Tevhîd” adlı eserinde bu ayetin Mu'tezilî âlim Kâ'bî tarafından, büyük günah işleyen kimsenin mümin olamayacağına dair delil olarak getirildiğini belirtmekte ve bu hususta onu reddetmektedir. Ayrıca bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 524-525.

¹³¹ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 713-714.

¹³² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 8.

günah işleyenlere dair “el-menzile beyne’l-menzileteyn” görüşü, Mu‘tezile mezhebinin üzerinde kesin bir şekilde ittifak ettiği konular arasında yer almaktadır. Öyle ki mezhebin Mu‘tezile ismiyle müsemma olmasındaki temel gerekçenin dahi bu mezhebin büyük günah işleyenlere dair görüşüyle diğer mezheplerden ayrılması olduğu ifade edilmektedir.¹³³

5. Mâtürîdiyye’ye Göre Büyük Günah İşleyenlerin Durumu

Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu sayılan İmam Mâtürîdî’ye göre küçük veya büyük günah işleyen bir kimseye küfür ve şirkin nisbet edilemeyeceğine dair pek çok delil bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Yüce Allah’ın, Hz. Peygamber’e hem kendisi hem de diğer mümin kadın ve erkekler için istiğfarda bulunmasını emretmesidir. Bu ise günahkâr müminde küfür ve şirkin bulunmadığını göstermektedir. Nitekim şirk ve küfrün bağışlanması gibi bir durum söz konusu değildir. Çünkü Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyurmaktadır: “Allah’a şirk koşanlar için bağışlama dilemek ne peygambere yaraşır ne de inananlara.”¹³⁴ Buradan hareketle Yüce Allah’ın Hz. Peygamber’den bağışlanmasını talep ettiği kişilerde imanın mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu ayette bağışlanması talep edilen grubun günahsız veya günahı bağışlanmış müminler olduğu da söylenemez. Çünkü bağışlanmış olan için istiğfar talebinde bulunulamaz. Günahsız olan için istiğfar talebi ise Allah’ın zulmetmemesini talep etmek anlamına gelir ki bu, imkân dâhilinde değildir. Dolayısıyla kişide bulunan iman vasfı herhangi bir günah nedeniyle o kimsede yok olmamaktadır.¹³⁵

İmam Mâtürîdî, büyük günahın dinden çıkarmadığına yönelik naklî deliller sıralamaktadır. Bunlardan birkaçı şunlardır: Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ büyük günah işleyenlere işledikleri günaha karşılık ceza vereceğini belirtmekle beraber onlara “Ey iman edenler” şeklinde hitap etmektedir: “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyi söylemeniz Allah katında büyük bir gazapla karşılaşır.”¹³⁶ Aynı şekilde diğer bir ayette de şöyle ifade edilmektedir: “Müminlerden iki taife birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırmaya devam ederse Allah’ın emrine dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın.”¹³⁷ Bu ayette savaşan her iki grup mümin olarak vasıflandırılmış, iki gruptan saldırmaya devam eden için “bağy” sıfatı kullanılmıştır. Ancak bağy vasfı kullanılmakla beraber onlar iman dairesi dışında tutulmamıştır. Yine Kur’ân-ı Kerîm’de müminlerden hicret etmeyenler için ağır cezalardan bahsedilmekte,¹³⁸ bununla beraber onlara iman izafe edilmektedir. Hatta “Allah’a ve Peygamber’ine hainlik etmeyin”¹³⁹ şeklindeki hitabın muhataplarına bile iman vasfı nisbet edilmektedir.¹⁴⁰ İmam Mâtürîdî, Mu‘tezile’nin mürtekb-i kebîre ile ilgili görüşlerini özelde Mu‘tezilî bir âlim olan Kâ’bi’nin görüşleri üzerinden reddetmektedir. Kâ’bi’nin birtakım

¹³³ Belhî, *Kitâbü’l-Makâlât*, 195.

¹³⁴ et-Tevbe 9/113.

¹³⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 491-492; Muhammet Aydın, “Mâtürîdî’de Büyük Günah Konusu ve İnsan Tasavvuru”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (Ocak 2023), 32.

¹³⁶ es-Saf 61/2-3.

¹³⁷ el-Hucurât 49/9.

¹³⁸ en-Nisâ 4/97.

¹³⁹ el-Enfâl 8/27.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 502-503; Muharrem Altınhan, “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin Mürtekb-i Kebîre Konusunda Hâricilik ve Mu‘tezile’ye Yöneltiltiği Eleştiriler”. *Universal Journal of Theology* 6/2 (Aralık 2021), 111-112.

ayetlerle¹⁴¹ görüşlerini desteklemesi karşılığında İmam Mâtürîdî, onun görüşlerini reddederek kendi açıklamalarını ortaya koymaktadır.¹⁴² Bu ayetlerden örnek olarak şunlar verilebilir: “Kasten adam öldürme” ile ilgili “Kim bir mümini kasıtlı bir şekilde öldürürse onun karşılığı, içinde sonsuza kadar kalacağı cehennemdir. Allah öylesine gazap etmiş ki onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlanmıştır”¹⁴³ ayetini Kâ'bi, mezhebinin düşüncesini savunmak amacıyla delil getirmiştir. Buna karşılık olarak İmam Mâtürîdî, “Ey iman edenler! Öldürülenler ile ilgili sizin üzerinize kısas farz kılınmıştır.”¹⁴⁴ ayetini delil getirmektedir. Zira müminlere kısas emri, kasten adam öldürme hususunda farz kılınmıştır. Ayette geçen “Ey iman edenler” ifadesi ise kasten adam öldürme fiilini gerçekleştiren katilin iman vasfını koruduğunu göstermektedir. Dolayısıyla burada işlenen büyük günahın küfre sebep olmadığı, mümine verilen bir ceza ile sonuçlandığı görülmektedir.¹⁴⁵

İmam Mâtürîdî, mürtekib-i kebîrenin dinden çıkmadığına yönelik naklî delillerin yanı sıra aklî deliller de sunmaktadır. Nitekim Mâtürîdî, mürtekib-i kebîre meselesinde büyük günah işleyen için tasdikî ortadan kalktığına düşünülmesi halinde birtakım sakıncalar ortaya çıkabileceğinden bahsetmektedir. Ona göre “Kötülükle gelen kimse sadece onun misliyle cezalandırılır”¹⁴⁶ ayeti mucibince kötülüğe karşı ancak misli bir ceza verilmelidir. Aksi takdirde Allah'ın vaadinde durmaması gibi bir sakınca ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere kâfir, inkârı ve inadı sebebiyle ebedî cezaya tahammül edip rıza gösterebilir. Çünkü onun işlediği kötülüğün karşılığı ebedî cezaya denktir. Bunun yanında günahı veya kötülüğü küfrün aşağısında kalan birinin, kâfir ile aynı derecede cezalandırılması durumunda, yapılan kötülüğün mislinden daha fazla cezalandırılması söz konusu olacaktır. Bu durum ise Yüce Allah'ın hikmetiyle bağdaşmamaktadır. Ayrıca büyük günah sahibi kimse iman etmesi bakımından en büyük hayrı işlemiş, şerrin zirve noktası olan küfür seviyesine varmamıştır. Şayet büyük günah işleyen bir kimse kâfir ve ebedî cehennemlik ise en büyük hayr olan imana nazaran çok basit bir günah sebebiyle imanın mükâfatından mahrum kalmış olacaktır. Böylesi bir durumda da Allah'ın adaletle değil de zulümle vasıflandırılması söz konusu olacaktır. Allah Teâlâ böylesi bir fiilden münezzehtir. Başka bir ifadeyle kâfir ile mürtekib-i kebîre eşit ve denk kabul edilirse ikisi de ebedî azaba müstahak olacaktır. Ancak böylesi bir durum adaletsizliği ortaya çıkarmaktadır. Çünkü inkâr ile imanın var olmasıyla beraber kimi zaman itaatsizliğin olması durumu eşit değildir. İnkârın tam karşısı iman iken itaatsizliğin karşısı ise itaattir. İmanın en büyük hayr olduğu, itaatten daha üstün bir konumda bulunduğu ise bilinen bir husustur. İmanın yok olmasını gerektiren inkâr halinin ebedî cezayı gerektirmesi tabiidir. Bunun yanında imanın bulunmasıyla beraber birtakım itaatsizlikler sebebiyle büyük günah sahibinin de sonsuz cezaya çarptırılması adalet vasfına sahip olmayıp, zulüm vasfını taşımaktadır.¹⁴⁷ Dolayısıyla İmam Mâtürîdî'ye göre cehennemde ebedî kalmaya sebep olacak şey, ancak kişide imanı ortadan kaldıracak vasma sahip bir eylemin bulunmasıyla

¹⁴¹ Âl-i İmrân 3/85; en-Nûr 24/7-23; en-Nisâ 4/93.

¹⁴² Bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 518-543.

¹⁴³ en-Nisâ 4/93.

¹⁴⁴ el-Bakara 2/178.

¹⁴⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 527-528; Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/1043-1044.

¹⁴⁶ el-En'âm 6/160.

¹⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 511-512.

mümkündür. Nitekim cehennemde ebedî kalacak olanlar yalnızca kendisinde iman özelliği bulunmayan kimselerdir.¹⁴⁸

İmam Mâtürîdî'ye göre büyük günahlar iki gruba ayrılmaktadır. Birincisi inanç konularıyla ilgili olanlardır ki kâfirlerin kendi aralarındaki farkı gösteren inkâr ve tekzip çeşitlerinden oluşmaktadır. İkincisi ise amellerde yer alan büyük günahlardır. Bu gruptaki günahları işleyenler aslında inanç bakımından bu günahlardan kaçınan bir konuma sahiptirler. Günahı işlemeleri yanında onun günah, kötü ve pis olduğunu da kabul ederler. Ayrıca mümin, büyük günahlardan sakınmaya gayret eder, bu onun kebîreden sakınma halidir. Kimi zaman da bu sakınma halinin dışına çıkıp onu işler ki bu da irtikâb olup, inkâr anlamına gelmemektedir.¹⁴⁹

İmam Mâtürîdî, küfrün genel kanaat açısından tekzip olduğunu; büyük günah işleyen kimsenin ise tasdik anlayışı içerisinde olduğunu, Allah'ın kendisini affetmesini umduğunu ve ilahî azaptan korktuğunu belirtmektedir. Yine küfür bir şeyi örtmek anlamına gelmektedir. Büyük günah işleyen kişide ise Allah'ın herhangi bir nimetini örtme veya gizleme durumu söz konusu değildir. Bununla beraber iman özü itibarıyla tasdik olup, kebîre işleyen kişi bu tasdikini tekzip etmemiştir. Dolayısıyla mürtekib-i kebîrede herhangi bir yalanlama ve inkâr etme durumu söz konusu olmadığından, böylesi kişiler mümin vasfını korumaktadırlar.¹⁵⁰ İmam Mâtürîdî, bu konuda Mu'tezile'nin görüşünün geçerli olamayacağını, isabetli olabilecek görüşün ise günah işleyen bir kişiden iman vasfının kaldırılamayacağı şeklinde olması gerektiğini aktarmaktadır.¹⁵¹ Bununla beraber İmam Mâtürîdî, tövbe konusunda küçük günah işleyenlerin, büyük günah işleyenlere nazaran Allah'a tekrar yönelip tövbe etmesini daha kolay görmektedir. Ona göre küçük günah işleyen bir kimsenin kalbi daha ince ve Allah'ı zikredip O'na yönelmeye daha yatkındır. Büyük günah işleyen kalbi ise daha katılaşmıştır ki böyle bir kimse, uzun bir sıkıntı ve kalp daralması halinden sonra pişmanlık duyup tövbe edebilecektir.¹⁵² Yine Mu'tezile mezhebinin konuyla ilgili görüşlerine kesin bir şekilde karşı çıkan İmam Mâtürîdî, onların bu meselede tutarsız olduklarını belirtmektedir. Ona göre Mu'tezile mensupları mürtekib-i kebîre için "ehl-i salât", "ehl-i kible" ve bunlara benzer isimlendirmeler yapmaktadırlar. Ancak bu isimlendirmelerin verilebilmesindeki temel şart imandır. Yani bir kimsenin ehl-i kible olduğunu söyleyip ondan imanı nefyetmek mümkün değildir.¹⁵³

Hakîm es-Semerkandî'ye göre ise mümin bir kimse günahının miktarı ne kadar çok olursa olsun işlediği günahı meşru görmedikçe imandan çıkmamaktadır. Zira nasıl ki Allah'a inanmayan bir kimsenin bütün ibadet ve hayırları yerine getirmesi o kişiyi küfürden çıkarmıyorsa, günahkâr mümin de aynı şekilde imanın dışında kalmamaktadır.¹⁵⁴ Hakîm es-Semerkandî de kasten adam öldürme hususunda katilin eyleminin onun küfrüne delâlet etmediğini ifade ederek İmam Maturidi'nin görüşüne paralel bir yaklaşım sergilemektedir. Ona göre kasıtlı bir şekilde adam öldüren bir mümin, ölmeden önce tövbe ederse Allah onu bağışlar. Şayet tövbe etmeden ölürse

¹⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/169.

¹⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 510.

¹⁵⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 504; Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, 328.

¹⁵¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 503-504.

¹⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/91.

¹⁵³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 514.

¹⁵⁴ Semerkandî, *es-Sevâdü'l-A'zam*, 63-64, 277-279.

Allah dilerse onu lütfuyla bağışlar, dilerse de adaletiyle günahı miktarınca cezalandırır. Ancak en sonunda o kimseyi cennetine koyar ki cehennemde ebedi kalacaklar yalnızca kâfirlerdir.¹⁵⁵ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin de büyük günah işleyen bir kimsenin tövbe etmeden ölmesi üzerine ebedî cehennemde (ateşte) kalmayacağını ifade etmesi, Mâtürîdî'nin görüşünü desteklediğini göstermektedir.¹⁵⁶

Ebü'l-Muîn en-Nesefî ise mürtekib-i kebîrenin işlediği suçu hafife almadıkça, helal saymadıkça ve Allah'ın azabından korkması ile Allah'tan kendisini bağışlamasını dilemesi durumu devam ettikçe mümin olduğunu belirtmektedir. Nesefî, böyle bir kimsede iman yok olmayıp o kişide iman bulunduğunu görüşünü doğru kabul etmektedir. Çünkü ona göre iman kalbin tasdiki, küfür ise yalanmasıdır. Mürtekib-i kebîre, büyük günah işlediğinde tembellik, hiddetlenme, gurur veya kibir, şehvetin baskın gelmesi gibi nedenlerle günahı işlemektedir. Bunları yaparken o kişide tekzip bulunmadığından tasdik devam edebilmektedir.¹⁵⁷ Nesefî'nin aktardığı üzere Ehl-i sünnete göre mürtekib-i kebîre mümin olup Allah'ın emirlerine karşı geldiği için âsi, taatin dışına çıktığı için de fâsık olarak isimlendirilebilir. Zira fık, lügat açısından bir şeyden çıkmak anlamına gelmekte ve özel olarak Allah'ın emirlerinden -O'na bir bütün olarak itaatin devam etmesi kaydıyla- çıkmak manasında kullanılmaktadır.¹⁵⁸ Ancak fâsıklık halinde kişinin İslâm ile bağı devam ettiğinden ve böyle bir kimse mümin olma haddini bulundurduğundan bu durum, mutlak bir fâsıklık değildir. Nesefî, fâsıklığı mutlak fâsıklık ve itaati barındıran fâsıklık olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Nesefî'ye göre mutlak fâsıklık, fâsığın bütün yönleriyle fıkına işaret etmektedir ki bu fıkta taat bulunmamaktadır. Ona göre Yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de buyurduğu "Mümin bir kimse fâsık bir kimse olabilir mi? Bunlar elbette eşit değillerdir."¹⁵⁹ ayette geçen fâsık mutlak fâsıklık için vârid olmuştur. İtaati barındıran fâsıklığa gelince burada masiyetle beraber iman ve taat mevcuttur. Bu fâsıklıkta taat mevcudiyetini muhafaza ettiğinden böylesi bir durum, Mu'tezile'nin iddia ettiğinin aksine küfür değildir.¹⁶⁰ Ebü'l-Muîn en-Nesefî yukarıda Kâ'bî'nin Mu'tezile'nin görüşlerine delil olarak sunduğu "kim bir mümini kasten öldürürse" ayetini ise tevil etmekte ve bu ayetin Mu'tezile'nin görüşüne delil teşkil etmeyeceğini düşünmektedir. Ona göre bu ayette geçen "kim bir mümini kasten öldürürse" ifadesinden kasıt, bir kimsenin sırf mümin olduğu için öldürülmesidir. Her kim böyle bir kasıt için mümin bir kişiyi öldürürse kâfir olur.¹⁶¹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî ise imanın tekzip dışında zail olamayacağını ve mürtekib-i kebîrede iman mevcut olduğunun sabit olmasıyla böyle bir kimsenin Allah'ın ahirette müminlere mükafat vadi bulunduğundan cennete gireceğini belirtmektedir.¹⁶²

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılmaktadır ki Mâtürîdiyye mezhebi, Kur'ân-ı Kerîm'de günahkâr mümin için tövbe kapısının açık olduğunu belirtmekte, tövbenin de büyük günahlar sebebiyle yapılması gerektiğini ifade etmekte ve bunun da günah işleyen kişide iman bulunduğuna işaret

¹⁵⁵ Semerkandî, *es-Sevâdü'l-A'zam*, 93-94.

¹⁵⁶ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 135.

¹⁵⁷ Nesefî, *et-Temhîd*, 359-360; Ebubekir Yalçın, "Tebşiratü'l-Edille'de' Büyük Günah Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi* 57/1 (Mart 2021), 331.

¹⁵⁸ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 2/1041.

¹⁵⁹ *es-Secde* 32/18.

¹⁶⁰ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 2/1052.

¹⁶¹ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 2/1047-1048.

¹⁶² Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 2/1045.

ettiğini düşünmektedir.¹⁶³ Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve Nûreddîn es-Sâbûnî mezhebin bu görüşünü şefaât ve lûtûf görüşleriyle izah etmektedirler. Zira onlara göre büyük günah işleyen kişinin tövbe etmeden ölmesi durumunda Allah böylesi kimseyi bir şefaâtçinin şefaatiyle veya kendi fazlı ve keremiyle affedebilir. Bu ikisi dışında ise o kimseyi işlediği günahın cezasını çektikten sonra cennetine dahil eder, ebedî cezaya çarptırmaz.¹⁶⁴

Dolayısıyla Mâtürîdiyye mezhebinin yukarıda da ifade edildiği üzere iman tanımlaması genel olarak tasdikten ibarettir. Mezhebin imanı tanımlamasının bir sonucu olarak büyük günah işleyenler, iman dairesinin dışında tutulmamaktadır. Bu konuda Mâtürîdiyye mezhebinin görüşü mezhebin kurucusu kabul edilen İmam Mâtürîdî'nin düşünceleri etrafında şekillenmiş ve kelâmcı kişiliği öne çıkan mezhep âlimleri de onun bu düşüncelerini devam ettirmiştir. İmam Mâtürîdî'ye göre ise insanlar doğrularak yani tasdik ederek iman etmektedirler. Kur'ân'ın helal ve harama dair hükümleri de tasdik kapsamındadır. İbadetler ancak bu tasdik neticesinde var olmaktadır. Başka bir ifadeyle İmam Mâtürîdî, ilâhî hitapların bütününe tasdike dayandığını belirtmektedir. Günah sahibi bir kişiden de tasdik ortadan kalmamakta ve o kişide iman zail olmamaktadır.¹⁶⁵ Nitekim İmam Mâtürîdî, mümin bir kişinin adam öldürmek ve zina yapmak gibi büyük günah işlemesini, o kişiyi İslâm'dan çıkaran bir sebep olarak görmemektedir. Yine onun düşüncesinde Mu'tezile'de olduğu şekliyle “el-menzile beyne'l-menziileteyn” yani iman küfür arasında üçüncü bir seçenek bulunmamakta, bir kişi ya mümin ya da kâfir olarak isimlendirilebilmektedir.¹⁶⁶ Netice itibarıyla Mâtürîdiyye mezhebi bir bütün olarak imanı kalbin tasdikinden ibaret görmekte ve büyük günah işleyen bir kimseyi de iman dairesi dışında tutmamaktadır.

Sonuç

İmanın tanımı konusunda İslâm âlimleri arasında fikir birlikteliği olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira iman, kimi âlimlerce tasdikten ibaret olarak görülürken, kimine göre taatleri işlemek ve kötülüklerden uzak durmak şeklinde kabul edilmektedir. İmanın kalbin marifeti olduğunu söyleyenlerden, dil ile ikrar olduğunu söyleyenlere kadar farklı tanımlamaları da bulunmaktadır. Aynı şekilde imanın tanımında bir ittifak olmadığından, imanın bulunmama hali olan küfür konusunda da genel bir fikir birliği bulunmamaktadır. Ancak İslâm âlimleri genel olarak küfrü “Hz. Peygamber'i Allah'tan aldığı hususlarda onaylamama” şeklinde tarif etmektedirler. Küfrün tanımı konusundaki ihtilaf daha ziyade amelî boyutla alakalıdır. Amelî boyut ile alakalı olması ise meselenin büyük günah işleyenlerin mümin-kâfir kısımlarından hangi kısımda yer alacağı tartışmasını ihtiva ettiğini göstermektedir.

İmanın tanımı konusunda kelâm mezhepleri içerisinde büyük önemi haiz olan Mu'tezile ve Mâtürîdiyye mezhepleri temelde farklı düşüncelere sahiptirler. Bunun en açık göstergesi ise imanı tarifleri ve büyük günah işleyenlere karşı ortaya koydukları fikirleridir. Mu'tezile mezhebi, imanı genel olarak zorunlu olan taatlerin yerine getirilmesi ve kötü şeylerden yani Allah'ın insanları

¹⁶³ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm-Mâtürîdî Kelâmı*, thk.-çev. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 120.

¹⁶⁴ Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/1037; a.mlf., *et-Temhîd*, 360; Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 140.

¹⁶⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 501.

¹⁶⁶ Şukurilla Umarov, “İmam Mâtürîdî Öğretisinde Aklî ve Naklî Deliller”, *Mâtürîdî: Kayıp Aydınlanmanın İzinde*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 146-147.

uyardığı kebâirden uzak durulması şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdan hareketle imanın amelî bir boyutunun olduğu rahatlıkla görülmektedir. Yine bu tanım üzerinden yola çıkarak bir kişinin taatlerin dışına çıkması, onun “mümin olma” vasfını kaybetmesini gerektirmektedir. Ancak Mu'tezile'nin, Hâricîler'den farklı olarak mümin olma vasfını kaybeden kişiyi doğrudan kâfir olarak da kabul etmediği açıkça görülmektedir. Yine Mu'tezile açısından Hâricîler'in aksine günahların bütünü kişiyi iman dairesinden çıkarmamaktadır. Bu anlamda Mu'tezile, günahları kebâir ve segâir şeklinde ikili tasnife tabi tutmakta ve Allah'ın va'îdini müstahak kılacak kebâiri işlemenin kişiyi iman dairesinden çıkaracağını düşünmektedir. Taatlerin dışına çıkan ve büyük günah işleyen bir kimse ise Mu'tezile'ye göre iman ve küfür arasında bir konumda değerlendirilmekte ve bu konumda olan kişiye ise “fâsık” adı verilmektedir. Bu mezhebe göre fâsık konumunda olan kişiye dünyadaki hükümler itibarıyla kâfir muamelesi yapılamamaktadır. Ancak bu kişi mümin olma vasfına sahip olan kimseler gibi de değildir. Böyle bir kimse, şayet ölmeden önce tövbe ederse mükafatı hak edecek, tövbe etmeden ölürse de ebedî cezaya müstahak olacaktır. Mu'tezile'ye göre kâfir vasfı ise genel olarak ahirette büyük azabı hak eden ve dünyada iken Müslümanlara uygulanan ahkâmı mahrum kalan kimse için kullanılmaktadır.

Mu'tezilî düşüncede iman, kişinin kalbinde bulunması sonucunda fiilen ortaya konulmasına yönelik bir gereklilik olarak görülmektedir. Bu sebeple de Mu'tezile'de amel, imanın bir rüknü ve zorunlu sonucu kabul edilmektedir. Yani Mu'tezile imanının teorik boyutundan ziyade onun pratik yönüne vurgu yapmaktadır. Mu'tezile'nin iman tanımındaki amelî yön açık bir şekilde ortaya konulduğundan, büyük günah işleyen bir kimsenin işlediği günahının imanına etki edeceği de bu mezhepte kesin olarak görülebilmektedir.

Mâtürîdiyye mezhebinde ise iman, kelâmcı kimliği öne çıkan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî ve Nûreddîn es-Sâbûnî gibi âlimlerce genel olarak kalbin tasdiki şeklinde tanımlanmaktadır. Ebû Hanîfe çizgisinde olan ve Mâtürîdiyye mezhebinin sistematik yapıya kavuşma öncesi başlangıç dönem âlimlerinden olan Hakîm es-Semerkindî ile Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî gibi âlimlerce de kalbin tasdikıyla birlikte dilin ikrarı olarak tarif edilmektedir. Mezhebin kahir ekseriyetinin görüşü ise imanın kalbin tasdikinden ibaret olduğu yönündedir. Zira mezhebin kurucusu kabul edilen İmam Mâtürîdî'ye göre iman genel olarak Hz. Peygamber'i Allah'tan aldığı hususlarda onaylamak yani tasdik etmektir. Buradan hareketle de iman kalbin ameliyesi olarak görülmektedir. Mahalli kalp olan bu eylemde Allah'ı ve O'ndan gelen her şeyi tazimle doğrulamak esastır. Dolayısıyla bir kişi, işlediği günahları hafife almadıkça ve helal saymadıkça Mâtürîdiyye mezhebine göre iman dairesi içerisinde kabul edilmektedir. Küfür ise ancak kalbin tasdik ettiği şeyleri tekzip etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Yani Mâtürîdiyye'ye göre küfür, Hz. Peygamber'i Allah'tan aldığı meselelerde yalanlamak şeklinde kendini göstermektedir. Kişinin işlemiş olduğu en büyük hayrın iman olduğunu belirten bu mezhebe göre imanın altında kalan diğer hayırların işlenmemesi, imanı ortadan kaldırmamaktadır. Başka bir ifadeyle de iman etmiş herhangi bir kimse en büyük şer olan inkârı ortaya koymadıkça o kişinin imanı düşmemekte ve mümin olma vasfını korumaktadır.

İmanın özellikle teorik boyutunu ele alan Mâtürîdiyye mezhebi, pratik amellerin imandan farklı bir şey olduğunu vurgulamaktadır. Bu mezhebe göre ameller, imanın temel şartları arasında sayılmamakta, onların imanının kemaline etki ettiği kabul edilmektedir. Mümin olan bir kimse

işlediği günahı kalbinde geçerli saymadıkça ya da kalben o günahı hafife almadıkça inkâr etmiş sayılmamaktadır. Günah, kalbin onaylayarak işlemediği sürece günah boyutunda kalmakta ve imanı ortadan kaldırıcı özelliğe sahip olmamaktadır. Ancak kişinin günahı alışkanlık haline getirmesi imandan uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Çünkü bir kimsenin işlediği günahı sürekli hale getirip günahının bilincine varmaması ve işlediği günaha pişmanlık duygusunu yitirmesi, imanını tehlikeye atmasına sebep olmaktadır. Nitekim günaha dair bilincini ve pişmanlığını kaybeden kimsenin işlediği günahı hafife alarak iman dairesinden çıkma tehlikesi bulunmaktadır. Bu noktada amel veya kebâirden kaçınma, imanı diri tutması ve ona nitelik kazandırması açısından son derece önemlidir.

Görüşlerinden ortaya çıkmaktadır ki Mu'tezile iman-amel ilişkisine parça-bütün ilişkisi zaviyesinden bakarken, Mâtürîdiyye buna sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinden bakmakta ve ameli imanın kurucu unsurlarından saymayıp onu imanın niteliği ve ortaya çıkaracağı sonuçları itibariyle ele almaktadır. Mâtürîdiyye açısından burada sonucun olmaması sebebin de bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Sonucun sebeple ilişkisi onun varlığı, yokluğu ve kemiyeti açısından değil, keyfiyeti bakımındandır. Netice itibariyle Mâtürîdiyye'ye göre amelin imana, iman olması bakımından yani tasdik etme açısından bir etkisi söz konusu olmayıp, keyfiyeti açısından etkisi vardır. Amelin keyfiyeti bakımından -Mürchie'den farklı olarak- imana etki etmesi kısmıyla Mâtürîdiyye, amelin değerini de ortaya koymaktadır. İman eden bir kişi ile diğer müminleri imanları bakımından eşit görmekte, ancak amelleri bakımından birini diğerine denk kabul etmemektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdurrahman eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Ebû Abdullah Âdil b. Abdullah Âl-i Hamdân. Beyrut: Dârü'l-Lü'lüe, 4. Basım, 1441/2020.
- Alper, Hülya. "Mâtürîdî Epistemolojinin Temeli Olarak Akıl", *Mâtürîdî: Kayıp Aydınlanmanın İzinde*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Altınhan, Muharrem. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mürtekib-i Kebîre Konusunda Hâricîlik ve Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler". *Universal Journal of Theology* 6/2 (Aralık 2021), 93-129.
- Aydın, Muhammet. "Mâtürîdî'de Büyük Günah Konusu ve İnsan Tasavvuru". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (Ocak 2023), 26-51. <https://doi.org/10.53683/gifad.1177264>.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Mektebetü İbn Sina, 1409/1988.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *Kitâbü't-Temhîd*. nşr. Richard J. McCarthy. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkîyye, 1957.
- Bebek, Adil. "Muhammed b. Şebîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/570-572. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Belhî (Kâ'bî), Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kitâbü'l-Makâlât ve ma'ahu 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu vd. İstanbul: KURAMER, Amman: Dârü'l-Feth, 2018.
- Beyazîzade Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Can, Mustafa. "Hakîm es-Semerkindî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa - Ali Abdülmün'im el-Hamîd. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Beşir Muhammed Uyûn. Dımaşk: Mektebü'tü Dâri'l-Beyan, 3. Basım, 1990.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. nşr. Hamûde Garâbe. Kahire: y.y., 1955.

- Ferâhîdî, el-Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İtikadda Orta Yol/el-İktisad fi'l-i'tikâd*. nşr.-çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Gülverdi, Selim. “Kādî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Muîn en-Neseffî'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 209-228.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyin. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbnü'r-Râvendî el-mülhid*. nşr. H. S. Nyberg. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1925.
- Işık, Kemal. “Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (Haziran 1981), 337-358.
- Izutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2017.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan. *Cemheretü'l-lüga*. thk. Remzi Münir Ba'labekî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu mekâyîsi'l-lüga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2. Basım, 1389/1969.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr b. Muhammed b. Hasen el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Tefsîru Ğarîbî'l- Ķur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-ma'ârif, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed el-Harrânî. *Mecmû'atü'l-fetâvâ*. thk. Âmir el-Cezzâr – Enver el-Bâz. 37 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vefa, 3. Basım, 1426/2005.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katôlikiyye, 1380/1961.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredât Elfâzü'l-Ķur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdi. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 4. Basım, 2009.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muġnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 14 (el-Aslah - İstihaku'z-zem - et-Tevbe). thk. Mustafa es-Sekkâ. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1385/1965.
- Kādî Abdülcebbâr, Abdullah b. Ahmed el-Mu'tezilî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Karadeniz, Osman. “Fâcir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/71-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Kârî, Ali b. Sultân Muhammed. *Minehu'r-ravzi'l-ezheri şerhu'l-fikhi'l-ekber*. haz. el-Medinetü'l-İlmiyye (ed-Da'vetü'l-İslâmiyye) Şu'betü'l-Kütübî'd-Dirâsiyye. Karaçi: Mektebetü'l-Medine, 1435/2014.
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 17 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015-2019.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2016.
- Nesefî, Ebü'l- Muîn Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-Kelâm-Mâtürîdî Kelâmı*. thk.-çev. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *et-Temhîd li-kavâ'idî't-tevhîd*. thk. Habibullah Hasen Ahmed. Kahire: Dârü't-Tabâ'ati'l-Muhammediyye, 1986.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn el-Mâtürîdî. *Tebsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011.
- Önal, Recep. "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Mart 2016), 121-146. <https://doi.org/10.17120/omuifd.84385>.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2014.
- Öz, Mustafa. "Necedât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1424/2003.
- Râzî, Fahreddin. *Kitâbü'l-Muhassal*. thk. Hüseyin Atay. Kahire: Mektebetü Darü't-Türâs, 1991.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-kifâye fî'l-hidâye fî usûli'd-dîn*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dârü'l-Ma'ârif, 1969.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *el-Kifâye fî'l-hidâye*. thk. Muhammed Aruçi. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1435/2014.
- Semerkindî, Ebü'l-Kâsım el-Hakîm. *es-Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*. çev. Talha Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/533-536. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sülün, Murat. *Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2015.

- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Mihnâ - Ali Hasan Fâ'ûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Makâsıdu'l-kelâm fî 'akâidi'l-İslâm*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dehruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Topaloğlu, Bekir vd. *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 24. Basım, 2016.
- Umarov, Şukurilla. "İmam Mâtürîdî Öğretisinde Aklî ve Naklî Deliller". *Mâtürîdî: Kayıp Aydınlanmanın İzinde*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yalçın, Ebubekir. "'Tebşiratü'l-Edille'de' Büyük Günah Meselesi". *Diyanet İlmi Dergi* 57/1 (Mart 2021), 317-348. <https://doi.org/10.61304/did.833316>.
- Yavuz, Salih Sabri. "Tevbenin İtizali Yorumu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (Şubat 2010): 7-22.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İhbât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tekfir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/350-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'it-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.